[redacted]

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ЗА СЕСТРОЮ

ОПОВІДАНЄ

З КОЗАЦЬКОЇ СТАРИНИ

ЛЬВІВ
НАКЛАДОМ РЕДАКЦИІ „ДІЛА“
З ДРУКАРНІ „НАРОДОВОЇ“ (МАНЕЦЬКИХ) КОПЕРНИКА 9
1907

I.

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремне шукав би хто в теперішню пору за ним. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато инших тогочасних осель українських.

Як Спасівка не відріжняла ся своєю долею від других посестриць, так само була похожа своїм зверхнім виглядом на другі оселї: такі самі хати з дерева та глини вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. По серединї села велика площа — майдан, на якому стояла невеличка деревляна церковця, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видно зверха нїякої заможности. Кожен клав хатку таку, щоб лише перед стужею та спекою захистити ся, а більш нїчого. Нїкому не снило ся вкладати на будову гарних

домів з хоромами, бо нїхто не вгадав, що завтра стане ся, чи його праця від разу не спопелїє. То були страшні часи набігів татарських на Вкраїну.

У тих часах вибирали люди під свої оселї такі місця, які після їх гадки давали би найпевнїйший захист перед ворогом, та в яких можна би найвигіднїйші знайти умови до житя: ото-ж недалеко води або над водою, а відтак близь лїса або очерету, де би на випадок татарського набігу найбезпечнїйше було скрити ся та уйти поганської неволї.

Спасівку заложили на сему місцї тому, що тут надибали цїлий гай терневий, та й до Днїпра не було далеко, де росли великі лїси, звідкіля можна було набірати достатком дерева.

Першою роботою Спасівчан, що тут поселили ся, було прорубати серед терневого гайку круті стежки та покопати ями на сховок своїх статків на випадок якої татарської халепи.

Розмеживши відтак землю на оселї, вони обставились густим частоколом дубовим.

Та праця трівала кілька років, заки були хатки готові і село розжило ся як слїд.

Спасівчани зайшли сюди зза Днїпра, також по татарськім погромі, а що станули на тому місцї на самого Спаса, тож і прозвали своє село Спасівкою.

В той час, як зачинає ся наше оповідання, Спасівка була вже старшим селом. Вказували на се старі, зеленим мохом порослі стріхи, утоптані

вулиці, стара церковця, і чималий цвинтар з деревляними, почорнілими, від старости похиленими хрестами, а далі навкруги частоколу повиростало чимале терня, з чого Спасівчани дуже раділи, бо се також спиняло приступ до села неменш частоколу. Лише дві були на противних кінцях села прогалини, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут начеби в якій фортеці. Походячи з козацького роду, вони розуміли вагу небезпеки, і були на стільки осторожними, що на кожну ніч ставляли чергою сторожів при обох воротах, аби їх ворог не напав зненацька.

До того ще вони умовились з сусідніми селами, щоб у кожному були на поготівлі бочки зі смолою, які на випадок татарського набіґу треба було запалити, аби тим способом остерегти других про небезпеку.

Такий лад завів в селу старий досьвідний козак, котрий прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім вже давно лежав в сирій земли, то Спасівчани придержували ся тих звичаїв і далі.

Та якось Спасівчанам до тої хвилі жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на шляху татарському, чи з якої иншої причини, досить, що до тепер нічого її не трівожило. Спасівчане жили безпечно, пахали землю, годували товар і кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади. В Спасівці жив славний козацький рід Судаків.

Вони славились тим, що не було між ними одного, який би не бував на Січи між низовим

товариством. З того виходило, що їх було мало. Богато з них полягло головами у битвах, богато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до инших родів.

Тому то сї, що остались живими, богатїли на цїле село і з того були у всїх в великій пошанї.

Рідня Судаків під той час складала ся з старого дїда Андрія — яких 70 років з роду, його сина Степана, його жінки Парашки, двох синів Петра і Павла, та дочки Ганни.

Властиво Петра тодї вже не було дома; на Запороже пішов. Другому синови Павлови було пятнайцять а дочцї Ганнї тринайцять лїт. Поки дїти були молодшими, цїлим хозяйством клопотали ся Степан з жінкою. Дїд Андрій пильнував пасїки, наглядав хати і дїтий. Вважав своїм обовязком привчати Павлуся до лицарського ремесла.

Вчив його їздити на кони, кидати списами та арканом, стріляти з рушницї та з лука і орудувати шаблею.

В инших хвилях оповідав йому про Запороже, про козаків, їхні звичаї, та про всї походи й пригоди з свого життя.

Дїти слухали залюбки оповідання дїдуся, а Павлусеви снили ся відтак битви з татарвою, степ широкий і він мрів заєдно об тім, коли й він підросте та стане славним козаком. Павлусь і Ганна любили ся дуже між собою. Він її вчив потай дїда тих усїх штук, яких навчив ся від дї-

дуся, бо дїдусь все говорив, що се не жіноче, а козацьке дїло.

Від сих оповідань вироблялa ся у Павлуся завзята та дика козацька натура. В такім молодечім пориві зробив він не одно таке, за що хотїли його батьки покарати. Тодї він втїкав або до діда в пасїку, або в тернину, звідки не вийшов би був за нїщо в сьвітї, хоч нераз був дуже голодний.

Тодї вже Ганна вставляла ся за ним і вже так просила, так плакала, поки не випросила вибачення.

Тодї бігла в тернину. Вона одна знала, де Павлусь скрив ся, і звіщала йому добру новину.

Вертали разом до дому веселі і щасливі...

Батько звичайно в такім випадку погрозив Павлусеви пальцем, а до Ганни промовляв:

— Козир-дївка! Тебе би йно в посли слати...

З сего завязала ся між дїтьми така любов, що одно без одного жити не могло, і здаєть ся не було нїчого такого, чого-б Павлусь для Ганї не зробив...

Було се одної лїтньої недїлї в місяцю червню.

Люди поприходили в полудне з церкви.

На дворі стояла гарна погода. Пообідавши розійшли ся спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною. Жінки порались з посудиною. Молодїж проходжалась по майданї. Так трівало, поки не задзвонили до вечірнї.

Тоді все, що могло ходити, пішло до церкви, яка не могла всіх помістити.

Тож хто прийшов пізнійше, ставав або сїдав під церквою. Парубки пішли під дзвіницю, а дівчата ставали гуртками по другому боці.

По вечірні розбрили ся всі по майдані. Старі люди посідали на приспах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сиділи старші жінки балакаючи.

Дітвора вганяла по майдані а парібки засунувши бадьорно шапки на одно ухо, проходжувались повагом по вулицях, споглядаючи за дівчатами, що теж оподалік зібрали ся і ладились заводити вулицю.

Як іно сонце перестало жарити, взяли ся дівчата за руки і стали співати пісень. До них наблизили ся парубки і стали собіж підтягати.

Пісня звабила і старших людий. Вони теж окружили молодих, придивляючись їх забаві, хоча се була така звичайна річ в українському селу, яка кождого літа у неділю або сьвято повтаряла ся. Оподалік від того гуртка те саме робило молодше поколїння Спасівки: діти недолітки, хлопята і дівчата. А все те в сьвяточних одягах, вмите та вичесане, заквітчане і пристроєне.

Любо було поглянути.

Навіть панотець Амврозий не видержав, а вийшов з попадею та дочкою на майдан подивити ся на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечером пригнали скотарі товар з пасовиска.

Опять новий образок. Скотарі вигукували і заганяли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами, йшли до своїх загород. Вівці блеяли, тиснучись в гурток, а коні розбігли ся по майдані та скубали траву.

Корови й не гадали виминати вулиці, а йшли в саму середину між дівчат. Настав веселий крик і сьміхи, усе розбрилось.

Дід Андрій сидів з сусідом Панасом на приспі.

Покурюючи люльки розмовляли о хазяйстві.

— Сего року мабуть врожай буде, — каже Панас.

— Дай Господи Коби лише в злу годину не вимовити..

— Ходив я сегодня вранці в царину, аж душа радіє, таке всьо повиростало.

— Колиб хоч сарани не було...

— От і не говори! Хай сьвята Покрова заступить — сказав Панас і перехрестив ся...

— Та я собі сего не бажаю, але всіляко буває....

В сій хвили надбігла купа малих хлопців, що гнали за дівчатами ровесницями, та вигукували, сьміючись:

— Мурашки, ховайте подушки, татари йдуть...

— Не викликуй чорта з пекла! — гукнув дід Андрій.

Та хлопці на се не зважали а гонили далі. Оден хлопець піймав Ганю за плече, та так сми-

нув, що дівчина впала на землю. В сїй хвилї прискочив до його Павлусь і піймав за карк.

— Як ти сьмієш? Се моя сестра...

Той обернув ся і хватив Павлуся те-ж.

Стали борикати ся.

Павлусїв противник був старший і дужший. Він хопив Павлуся півперек і тиснув цупко руками. Оба червоні, мов бураки, стали бороти ся. Зараз обступили їх другі і стали придивляти ся, хто кого поконає, хоч усїм здавало ся, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так стало ся. Павлусь піднїс в гору свого противника, та як лише сей відстав від землї, розмахнув ним і кинув на землю.

Тамтому стало соромно і лежачи ще, став Павлуся бити кулаками...

— А гов! Півнї! — гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих... — Досить з вас, оба ви браві козаки будете...

Хлопцїв начеб водою обіляв...

— Не зачіпай Ганї — говорив Павлусь — нїхто не сьміє її торкнути, а то побю...

— Хиба-ж вона мальована? Чого лїзе до гурту таке нечіпай-мене...

— Павлусю, ходи сюди! — кликнув дід Андрій...

— Воно гарно, що ти за сестрою так встоюєш ся, та бач, він се не нарошно, а припадком... ну досить... спати час...

І всї стали розходити ся домів. Тепер залунала пісня по цїлому селу між хатами. Нїкому не хотїло ся розставатись з таким на причуд гарним *українським* вечером...

Гомін став стихати. Де-де заблеяла в клуні вівця. Від степу долітали голоси дикого нічного птаства. Дід Андрій повечерявши з семією, сидів ще довгенько на приспі, покурюючи люльку. Він оглядав ся по зорях, міркуючи, яке буде веремя. Наспівав час сінокосів і треба було людям погоди.

Відтак здіймив шапку і став півголосом молити ся.

Серед молитви почував якийсь внутрішний неспокій, начеб чого лякав ся. Відмовлячи акафіста, якого знав на память, він пішов поглянути, чи вартовий біля воріт не спить.

Вартовий загорнувшись кожухом, похожав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филемоне? — заговорив дід здалеку. Він знав, що так то не конче безпечно зближати ся до вартового.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

— А не чути нічого?

— А хиба що? Тихо, як в усі... Що би воно таке мало бути чутно?

— Мені чогось лячно, начеб де-небудь недалечко вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду, спати пора...

— Здоров будь, Филемоне

— Здоров, діду!

Дід Андрій завернув в село, розпочинаючи акафіста далі від того кондака, на якім зупинив-ся, розмовляючи з козаком.

Йому було соромно самого себе, що без причини лякає ся. Вже не йшов на другі ворота, а прямцював до хати.

В сїй хвили пролетїв над сивою головою дїда лилик і легонько зачепив його по голові крилом. А може лише вітрець від крила повіяв. Та від того дїд аж на бік ускочив.

„Господи! що менї стало ся?“ заговорив сам до себе... „Хиба-ж менї вже смерть у вічи заглянула? Чого я так лякаюсь? Не в такій небезпецї бував, та не лякав ся, а ось і лилик настрашив... Тьфу на тебе!... Господи Спасе, помилуй!

Старий зайшов у хату. Вже всї спали. В хатї було душно. Дїд не зачинив дверий і лїг на лаві...

Серед тихої ночи залунав церковний дзвін на трівогу.

Дїд Андрій, що йно задрімав, схопив ся перший і поглянув у віконце. Вдарила луна з другого боку майдану. Значить: пожежа.

— А нуте дїтки вставайте! гукав дїд, в селу пожежа.

Усї посхапували ся. Дїд вибіг на двір. Тут вже гамір і крики. Він розглянув ся. Пожежа розгоріла ся на всїх чотирох сторонах села...

Дїд зміркував відразу, що се не припадок, а підпал... Се непремінно Татари.

Він вскочив в хату і вхопив довгу спису в руку.

— Стефане! Збрую бери! в селї Татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати...

На дворі стало ясно від пожежі. Ціле село прокинулось. Люди з криком та зойком стали ратувати свою мізерію. Виганяли товар зі стайні, та виносили із хат свої статки.

Про ратунок горючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а соломяні криші висушені від сонця займали ся одна по одній.

У селї стало мов в пеклї.

Товар ревів, вівцї блеяли та завертали до горіючих хлївів, конї бігали мов бішені по майданї, та перевертали людий, налякані птицї кружляли в округ полумя. Дїти плакали, жінки голосили, козаки накликували, та нїхто нїкого не слухав. Кожен робив, як знав, а дехто таки не знав, що йому робити, і стояв без дїла.

Але Татари не показували ся...

В таку скрутну хвилю люди лише знають виносити з хати, що під руку попаде, а більше нїчого.

Судаки найскорше повставали, та й ще не вспіли повиносити усего добра з хати та комори. Увихали ся всї, аж попріли...

Аллах! Аллах! — залунало з обох боків, де були ворота.

. Сей крик був такий могутний і дикий, що приглушив усї крики та зойки в селу. Та не те, що приглушив, але від того чортового крику усе в селї притихло. Лише тріскіт горіючих хат, та лоскіт падаючих криш і стель було чути. Всьо проче начеб зачароване замовкло. Навіть товар

занїмів. Кожен стояв мов закаменїлий і не знав, що робити.

— Збрую бери, чого став?! — гукнув якийсь голос.

знову все заворушилось, як мурашки. Кожен хапав, що під руку попало, і ладив ся до оборони.

У сїй хвилї з обох боків на майдан сунулась чорна маса, збита в купу. Здавало ся, що якась чорна, як ніч, хмара впала на землю і суне лявою з двох боків в село. А з тої хмари лунав заєдно чортячий крик: Аллах! аллах! Почулось декілька вистрілів з рушниць та се їх не спинило. Татари вже були на майданї. Тепер можна їх було при сьвітлї пожежі розпізнати. Вони розбігли ся і стали ловити людий.

Дехто був так наляканий, що давав себе без опору вязати. Другі стали обороняти ся, хто чим міг.

Дїд Андрій із Степаном станули зі списами в руках перед хатою, яка ще не заняла ся. За ними на приспі сидїли налякані дїти, притулившись одно до одного. Палажка поралась ще в хатї. Павлусеви приходило на гадку забрати Ганю, скочити в город та прятати ся в бурян. Та йому здавало ся, що за плечами тата та дїда безпечнїйше. Дрожачи зі страху, він голубив і успокоював сестру.

Який Татарин розігнав ся до них, висувалась довга списа начеб гадючий язик і Татарин злїтав з коня. Перед ними лежало вже декілька татарських трупів... Та в сїй хвили начеб шулїка на

курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахиливсь розмотувати сина, та в тій хвили татарська шабля розчерепила йому голову... Оборона пропала. Діти закричали в оден голос і задеревіли.

Татари позлазили з коний і звязали Степана. Оден вхопив налякану на смерть дівчину. Її чепив ся з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обоїх.

Павлусь в розпуці хватив Татарина зубами за руку і вкусив так, що Татарин аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з цілої сили Павлуся кулаком по голові. Павлусь втратив память і впав на землю. Ганя кинулась прожогом в хату. Другий Татарин піймав її за довгу косу і став тягти до себе.

Тепер станула на порозі Палажка.

В одній спідници, простоволоса, виглядала страшно. Очі набігли кровю з лютости та розпуки. В руках держала сокиру.

Заки Татарин успів звязати Ганю, Палажка кинулась мов ранена львиця і розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерадо вбивали жінок. То була для них найліпша добича, коли піймали живу жінку. Оден зайшов з боку і піймав Палажку в обійми. Другий вирвав їй сокиру з рук.

Тоді Палажка стала обороняти ся кулаками мов довбнями і зубами. Не могли її подолїти, бо коли побачила, як її Ганю таки взяв Татарин на руки і поніс омлілу, вона мов несамовита кусала

і била кулаками та розкидала Татар мов околоти.

Не було иншої ради. Татарин добув ножа і штовхнув її в груди в само серце. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала раз і повалила ся мертва...

В тій хвили отворив Павлусь очи і побачив трупа матери. Тепер вже нікому його боронити і він проліз поза хату і сховав ся в бурян.

З відси міг бачити все те, що тоді діяло ся.

Не богато було таких, що обороняли ся. Татари порізали або повязали усїх, що були на майдані, а тепер вганяли ся за дївчатами, ловили їх, вязали і тягли в одно місце коло церкви. Другі кинулись зганяти товар, ловити коний та грабувати. Павлусь бачив, як пан-отця витяг Татарин за бороду і таки під церквою відрубали його сиву голову. Попадю, що рвалась до чоловіка, вбили теж. Попадянку звязану повели до гурту. Другі Татари стали витягати козацькі вози, запрягали пійманими волами та вантажили награбоване добро.

Вони радїли мов чорти. Грабежа була добра, бо Спасівка була селом дуже богатим.

Татари розбивали сокирами скринї і витягали гроші та лїпшу одежу, а всьо инше кидали в огонь.

Павлусь дивив ся на те все наляканими очима. Йому здавало ся, що се якийсь страшний сон, з якого не може прокинути ся. Наслухавши ся нераз під ніч оповіданя дїдуня про Татар, він мав нераз такі сни. Тодї плакав і кидав ся, поки його

хто не збудив. Тепер ніхто його не збудить. Йому ще шуміло в голові, від татарського удару, голова боліла. Він знав, що се не сон; а всеж таки не міг рушити ся з місця, так задеревів увесь.

З того одубіня прокинув ся від плачу полонених людий, що стояли купою під церквою. Церкви Татари не підпалювали, аж повиносили усе до чиста. А хата займала ся одна по другій і було ясно як в день.

Лише мала частина Спасівців змогла втечи в тернину і поховати ся.

Про тернину погадав і Павлусь. Та йому треба було бічи майданом, а там повно Татарви; певно піймають...

Він хотїв бодай побачити Ганю, та її не міг доглянути між бранцями.

Відозвало ся в йому почутя самоохорони. Втїкати, втїкати денебудь з сього пекла! — відзивалось йому в душі... Та він не мав сили рушити ся з місця. Його наче приковано до того пекольного образу, який бачив. Татари, увихались мов чорти по селу. Їх стіжковаті шапки і вовною горі обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь нераз бачив Татарів, та вони були крамарі, які заходили в село. Він не раз з них сьміяв ся, прозивав їх з другими ровесниками, скубав за кожух, а нераз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім сьмішні, сьмішні...

Тепер не те. Сї Татари хоч і похожі на тамтих крамарів, а які страшні тепер при своїй розбишацькій роботї!

А село все ще палахкотіло і присьвічувало їм...

Нараз завважав Павлусь, що Татари, виловивши або перебивши людий на майдані та між хатами, пішли поза хати шукати по бурянах тих, що поховали ся. Знову розпучний крик пійманих дітий, яких несли Татари мов баранів до купи на майдан.

Павлусь кинув собою, наче з ланцюха хотів відорвати ся, і нишком вибираючи такі місця, де несьвітило ся, побіг прямо до частоколу. Тут знову бурян. Кропива парила йому руки та лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись на всї сторони, він видряпав ся на частокіл. На другім боцї частоколу густе тернє, а за ним стоїть Татарин на сторожи і пильно розглядає ся...

Павлусь відразу зсунув ся з частоколу в бурян. Коли оглянув ся, побачив, як біля їх хати нишпорив Татарин, розгортаючи ногою бурян. Тепер Павлусь був би певно попав ся в татарські руки.

І з відсїля треба було втїкати. Поганцї й сюди прийдуть... Павлусь став розгортати бурян і втїкати попід частокіл. Від часу до часу підносив голову і розглядав ся, чи його хто не слїдить...

Так дійшов аж до воріт і тут мусїв втратити всю надїю на втечу. Біля воріт крутили ся Татари пішї і кінні. Вони щось розмовляли між собою, чого Павлусь не розумів.

При воротах стояли осїдлані конї, поприпинані до частоколу.

Павлусь підкрав ся під самі ворота і скрив ся в корчі дикого бозу... У його сильно било ся серце. Ціла увага звернена була на се, щоби відоняти коня, сісти і непомічено втечи.

Та се видалось йому неможливим. Татарам і не снило ся відступати від коний.

В тій хвили захвилювало на майдані. Роздали ся татарські крики, начеб за кимсь гонили. Павлусь розхилив галузє базнику і придивляв ся.

Крики наближали ся саме до сих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів з страшним ревом і задертими в гору хвостами гнало по майдані в сторону воріт, розбиваючи усїх по дорозї. Павлусь таке вже нераз бачив в лїтї на степу, де пасли ся воли. Тодї іменно, коли муха дуже тяла, рогатий товар бісив ся, зривав ся і втїкав у село. Тодї нїяка сила не годна була його спинити. Та тепер не було нї спеки нї мух; отже від чого воно таке стало ся?

Не вжеж вони налякали ся чогось, щось їх сполошило і вони тепер летять мов несамовиті?

Справдї вони посатанїли. Воли рванулись у ворота. Татари, що тут стояли, хотїли їх спинити.

Воли заревіли глухо, вдарили на Татарів мов тараном і взяли їх під ноги. Кілька наляканих коний зірвало ся з припони і пігнали в степ. Остав лише оден кінь осїдланий, що стояв з боку. Він теж налякав ся, але не міг зірвати узденицї, і хоч ставав дуба, остав на припонї, а воли перебігли біля нього.

Сю хвилю використав Павлусь. Він вилїз з корча, відвязав уздечку, вспокоїв коня, закинув

поводи на шию і вдрапав ся на сідло. Кінь, почувши людину коло себе, занепокоїв ся.

Тепер Павлусь поправив ся на сідлі і рушив що сили з місця у степ... Татари, яких воли порозбивали, не замітили сего.

Зате оден сторожний Татарин, що стояв за частоколом та вступив ся на час волам з дороги, побачив утікаючого Павлуся. Хлопець був в білій свитині і відбивав від чорного сідла.

Татарин доміркував ся, що се хтось з бранців, і пустив ся доганяти. На щастє кінь у Павлуся був ліпший, а ще й хлопець не затяжив йому тілько, що рослий Татарин. Поганець зміркував, що бранець втече. Він взяв ізза плеча лук, та став за ним стріляти.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому попри голову. Від сього кінь налякав ся і став гнати мов вихор. Хлопець не міг досягти своїми ногами стремен і вони били коня по бокам. Серед такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня мов перце. Тому схилив ся і держав ся обіруч його гриви.

Він уже був певний, що Татарин його нездогонить. Та нараз щось його заболіло за лівою лопаткою, начеб ножем різнув. Хлопець посмотрив рукою. Зза плеча звисала стріла, що зачепилась стрілкою за жупан. Павлусь почув, як щось теплого плило йому по спині і дуже сього налякав ся. Але чутно було, як тупіт погоні втихав.

На дворі стало на сьвіт заносити ся, коли Павлусь опинив ся над рікою Самарою. Нечуючи

з собою погоні, здержав коня. Через ріку пустив ся кінь вплав. Павлусь чував від дідуся нераз, що особливе татарський кінь вміє по майстерськи плавати, і не лякав ся ні раз, що кінь утопить ся. Кінь форкав, підгулькуючи в гору, поки не доплив до другого берега. Тут видряпав ся на сухе і так сильно потряс собою, що трохи хлопця з себе не струтив.

Настав ясний день. Павлусеви здавало ся тепер, що йому грозить більша небезпека, чим в ночи. Тепер його з усїх боків видно... Татарва снуеть ся по степу, його побачать і певно піймають.

Його напав страх. В його уяві Татарва була такою силою, що її нїхто не переможе. Дїдусь розказував йому, як козаки били Татар; та ось він бачив, як Татарві нїчого не оперло ся, і дїдусь і богато других дужих козаків полягло. І він знову став втїкати, хоч сам не знав, куди і до кого, аби лише дальше від сього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він вїхав у широкий степ.

II.

Що се: степ, про який у піснях сьпівають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, оттак на палець завбільшки. Уявіть собі, що вас — того маленького чоловіка — поставили на широкому рівному оболоню, на якім ізрідка стоять зарослі травою старі муравельники. Оболонє вкрите травою, що вам сягає до пояса. Між травою цьвіти аж хапають за очі своїми красками; а гляньте довкруги себе... Ніде краю не видно. Обрій неба наче вижолоблена півкуля кругом вас далеко спочиває на земли. Ніде нї ліса нї гори, лише муравельники видно. А поїдете десяток миль в котрий небудь бік, те саме і те саме... Нї краю нї берега.

Се степ, український степ, зі своїми високими могилами. Се одинокі дороговкази для людий, що туди заблукають. Деякі могили і називають ся своїм іменем; про другі ніхто не знає, нї імена їх, нї відкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливають ся в Самару, стоїть висока могила. Її прозвали

Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зо-весь і ніхто не перечив ся о се, щоб її називати инакше. Але всї старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила, і кожен до неї потрапив, хоч би і в ночи. Тому то частенько козаки змовлялись на Свиридову могилу, як на місце збірне, де можуть напевно з'їхати ся. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для попасу, і корчі над річкою, де в пригоді і скрити ся можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак.

Як іно на сьвіт божий занесло ся, озвалась степова звірина. Цїле степове царство прокинулось і заголосило на свій лад.

Від того гамору козак прокинув ся. Сїв на свойому кожусї, де спав, протер очи і перехрестив ся.

В одну мить станув на ноги і став розглядати ся. На заході побачив широке зарево.

Козак став придивляти ся та хитати головою.

Що за мана? Вчера в сїм боцї заходило сонце, а сьогоднї сходить? Хибаж воно вертаєть ся?

Козак поліз на могилу і зараз зрозумів усе. Пізнав, що се велика пожежа. Се вже певно поганцї десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ!

Відмовляючи голосно молитву, пішов до річки вмивати ся. Його вороний кінь, що пас ся недалеко на припонї, як побачив свого пана, заржав весело, начеб хотїв його з дниною привитати.

— Здоров будь, товаришу! Гаразд ночував? — заговорив козак серед молитви.

І перестаючи молити ся, козак став вмивати водою свою бриту голову.

Відтак виймив іза пояса малий гребінчик і кусок зеркальця, та став причісувати свій чорний довгий оселедець та закручувати його за вухо. Так само розчесав вуси і зложив їх складно по запороськи в низ.

Семен Непорадний — він так звав ся — був кремезний козак літ трийцяти. Одягнений був у широчезні, мов море, червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка була подерта і замащена та на грудях широко розхрістана, звідки визирали широкі косматі та сонцем осмалені груди. Миючись, засукав рукави в гору поза лікті і показав жилаcті руки, закінчені пястуками мов довбеньки.

Непорадний уходив на Січи за не-аби-якого силача. Згинав зелїзні штаби, а коня підносив на-вперед себе, мов барана.

А мимо його лицарської справности його прозвали на Січи Непорадним за те, що у якійсь стрічи не вмів собі з Татарином дати ради, аж товариші його визволили.

Та він сим нї раз не обиджав ся. На Січи не питали нїкого, як зве ся ; там зараз причіпили кожному імя, з яким не розставав ся вже до смерти. Хоч би як козака негарно назвати, він сього не соромить ся. Козаки говорили: „не імя тебе красить, а ти його вкраси.“ Найбільше чванив ся козак тим, коли на дїлї показав, що він

не є таким, яким його при першій нагоді прозвали...

Причепуривши як слід свого чуба і вуса, Непорадний набрав в боклак води і поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого пана в плече, начеб йому дякував.

Тепер козак взяв ся варити снідання. Вирубав між корчами над рікою три колики і застромив їх в землю так, що верхом вони сходили ся. До сього вершка між коликами привязав мідяний казанок, до якого всипав з мішка кашу. Відтак наляв води і назбирав сухого бадиля на підпал.

Зза пояса виймив кресиво та губку, напоєну порохом, і викресав огню. Запалену губку вложив у віхоть сухої трави і став нею махати, поки не загоріла. Тепер розвів ватру, аж своїми жовтими язиками стала підлизувати казанок з усїх боків. Огонь палахтїв весело, прискаючи іскорки на всї боки.

Непорадний любував ся огнем. Йому ще вчера хотїло ся розложити ватру, бо комарі страх кусали, та не зробив сего задля Татар. Тепер їх повно вештаєть ся по степу, а огонь видно здалека. Тож волїв терпіти від комарів, чим виставляти себе непотрібно на небезпеку.

От, заки заварю кашу, то й товариші надбіжуть, думав собі Непорадний. Та чейже вистане сього добра на пять ротів.

Непорадний виймив тепер люльку та гаманець з тютюном і став набивати. Поклав відтак

углика і став пикати, поправляючи ціпком ватру, в яку з любостию вдивляв ся.

В тій хвилї його вороний форкнув два рази, підвів голову і насторчив вуха, якими став стричи.

Козак уже стояв на ногах. Кінь оглядав ся на пана і звертав ся головою в той бік, де саме нинї рано видно було пожежу. Непорадний підбіг до свого леговиска, вхопив рушницю і станув на могилї. Тепер почув, як земля дудонїла від кінських копит і в одному місци захвилювала трава.

Нараз в траві щось забілїло. Козак побачив мале хлопя в білій свитинї на чорному татарському кони. Воно держало ся обіруч гриви, а кінь садив прямо до могили. Прийшовши над річку, кінь одним скоком вже був на другім боцї. Такого потрясеня не видержав хлопчина і впав з коня в траву по сїм березї.

Кінь побіг прямо до вороного і стали обнюхувати ся, начеб старі знакомі витали ся.

Хлопя лежало обомліле горі спиною на траві. Се був Павлусь. З плечий текла йому кров.

Непорадний приніс в боклаку води, роздяг хлопця зі свитини і сорочки і став промивати рану. Нарвав відтак листків, приложив, віддер кусок свого пояса і обвязав цупко. Відтак взяв хлопця наперед себе і заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав з заплющеними очима і важко віддихав. У його було лице блїде як у трупа. Від того, що він бачив сеї ночи і що пережив, можна і розум втратити, не то що...

Непорадний догадував ся, що бідне хлопя втекло з татарських лабетів, та цікавий був дещо від нього довідати ся. Козак отворив хлопцеви рота, вляв йому туди троха горілки з фляшки та став нею натирати виски...

Хлопець скривив ся, а відтак отворив очи; зразу не тямив, що з ним робить ся, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про се, чи се на яві, чи може йому так снить ся...

— Скажіть, дядечку — каже Павлусь слабим голосом — що зі мною, чи я ще живу?

— Живеш, небоже і здоров будеш; ти звідкіля?

— Зі Спасівки... Татарва розграбила, спалила, людий вимордувала, мою маму і діда вбили, сестру взяли... — Хлопець скривив ся до плачу і став дріжати на тілї мов в пропасници...

— На тобі, хлопче, глоток горілки, вспокій ся, заспи, всьо гаразд буде... біля мене ти безпечний...

Павлусь послухав і перестав дріжати.

— Богато було поганців?

— Богато, дядечку, цїла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців; люди вийшли з хат; вони тодї лапали, страшно було, ой! страшно... Сестру Ганну взяли... — і хлопець опять став дріжати і плакати...

„Не розумно я чиню!“ подумав Непорадний: „Я його лише дратую сими питаннями, а воно ізнеможене, слабе; хай спічне, то відтак згодом усього дізнаю“...

— Еге-ж хлопче! Козакови соромно плакати; ось що: виростеш, козаком станеш, тоді і засоромиш ся. Ти вспокій ся, проспись... Кажу тобі, ти у мене безпечний, як у Бога за пазухою... Не я сам тут; другі прийдуть, буде нас більше, безпечнійше. Цить бо!

Непорадний став своїми грубими руками загортати хлопця кожухом з усїх боків.

Павлусь опять успокоїв ся і став засипляти... Непорадний підвів ся потихоньки з землї і пішов до ватри. Каша вже кипіла. Він підмішав її і вкинув сюди добрий кусок сала...

Він задумав ся... Тож саме тоді, як він ось тут спав, Татарва різала народ хрещений. Боже, Боже! Як воно буває на сьвітї: одному добре, весело, а другому біда та смерть... Тепер нагадав Непорадний на коня Павлусевого. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний припняв його і здійняв сїдло.

Хоч як Непорадний був сильний, воно видалось йому за тяжке.

Він став його обмацювати тай усьміхнув ся...

„Далебі червінцї... о! і таляри... ну дав Бог сиротї долю... доброго коня собі вибрав... Ото поганець награбував, а як поховав штудерно... я бачу, що у Татарів вартнійше сїдло, чим сам кінь з Татарином“.

Заніс сїдло до своеї лежанки, і поклав біля Павлуся, що тепер спав, аж хропів.

„Та коби хоч Татарин не схотів гонити за ним з своїми побратимами, поки мої над'їдуть... Ну дак щож? Не дам себе так нїзащо в каші з'їсти...

Опять нагадав кашу, і подавсь туди...

Вороний опять зафоркав на трівогу. Кінь Павлуся рванув ся втїкати, так припона не пустила, і він станув.

Непорадний заспокоїв ся, бо вороний обернув ся головою до сходу сонця, значить, не звідсіля, де Татарів сподївати ся.

Непорадний був вже на могилї з рушницею і побачив гурток козаків, що звідси надїхали.

— Пугу! пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена.

Семен не відгукував ся, щоб не збудити хлопця.

— Се ти Семене? Чому не відгукнеш ся?..

Непорадний збіг з могили і подав ся до них.

— Тихше братіки, тихше! Дитину менї розбудите...

— Ого! А ти звідкіля узяв дитину? Чи ти її вродив чи Свиридова могила?

— Та бо ви не глузуйте з мене; я правду кажу. Сьогодня раненько над'їхало до мене ранене хлопя зі Спасівки. Вирвав ся з татарської петлї. Бідне змучене, що аж жаль дивити ся. Небогато міг і розвідати, зараз і заснуло...

— Зварив, братіку, їсти? — заговорило кілька голосів...

— Та трохизварив — каже Непорадний, оглядаючись заклопотано на козаків: — Не сподївав ся тільки гостий... я ладив на пятьох, а вас слава Богу, чи не пятьдесять.

— Вгадав, отаманом будеш; далебі нас пятьдесять. Стрінули по дорозї ватагу Тріски Остапа, знаєш? так злучили ся...

— Як не знати? А де-ж він?

— Здоров, Семене! — обзиває ся Тріска, злїзаючи з коня: — Ну, не турбуй ся, решту доваримо самі тай нагодуємо ся.,.

— Хибаж ви цїлу нїч їхали?

— А вжеж. Від вечера до тепер.

Козаки оглянули ся на сонце. Воно вже підійшло високо і озолотило своїми промінями степ... Від того стала роса парувати і підходити в гору...

Козаки розсїдлували та припинали коний, відпинали казанки, збирали паливо і заходились коло вареня каші. Поклали на двох росохатих коликах спису і повішали на неї казани...

Огонь розгорів цїлою силою...

Тепер стали козаки підходити тихо до Павлуся і придивляли ся його блїдому лицю. Між тими козаками був старий сїчовий дїд Панас.

Йому було 80 лїт з роду; та хоч час було спочити старим костям у якому зимовику, він „не давав ся старости“ і волочив ся з козаками, граючи на бандурі та розвеселяючи їх грою та сьпівом. Приставав від одної ватаги до другої і всюди його приймали. Правда, що не годен був шаблею гаразд вимахувати, за те стріляв з рушницї так, що птицю на лету не хибив. До того він знав лїчити рани зїллєм, та через те радо його приймали до гурту. Його знала цїла Україна як характерника, себ то такого, що знає заворожити кулю, що його не береть ся. Бо й справдї!

Дїд Панас товаришував в походах в Крим, в Польщу, в турецьку та волоську землю, був в неоднїй бідї, а нїколи жадна куля нї шабля його не драснула. Мимо своєї старости він голив чисто лоб і бороду, заплїтав по молодецьки свого сивого чуба і довгий на аршин вус, що двома мітлами звисав аж на груди...

— Чи ти йому промив рану? — питає дїд Панас Семена.

— Промив водою і приложив листків.

— Се пусте. Рану промивай горілкою, бо вода нечиста бува... Та ми побачимо, як прокинеть ся...

— То, кажеш, Спасівка в попелї? — питає ся оден козак.

— Либонь, що так: я бачив сьогоднї на розсьвітї велику пожеж у з сього боку. Хлопя говорило, що Спасівку спалили Татари; решти недопитав ся, бо хлопець заснув...

Козак зажурив ся і похнюпив голову.

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я-ж і сам зі Спасівки... там батька-матїр полишив...

— Семене! А як хлопя називаеть ся?

— Не вспів спитати.

Козак присїв біля Павлуся і став йому пильно приглядати ся.

— Стій козаче! Так не можна — каже дїд Панас: — Наврочиш хлопця, то й вмре з того... Ось йому сонце в лице сьвітить... нездало, йому холодку треба.

Дїд Панас принїс два колики, застромив у землю, і розвісив на них свитину, щоби заслонити голову спячої дитини...

— Чи у вас, дїду, були свої дїти ?

— Чого питаєш ?

— А того, що ви заходитесь коло нього, мов пістунка...

— Хибаж се не наш брат, не козацька дитина ? Хто зна, що з нього виросте? Тодї і спасибіг скаже....

— Та я питаю вас, чи були у вас дїти ?

— А хоч і були, так що ? Тепер нема своїх, так хай і чужими попіклую ся...

— Що ви, люди добрі, таку нерозумну балачку завели ? — обізвав ся оден: — Яке дїло кому розпитувать ? Се-ж не по козацьки... не питай, а на вус мотай, чого тобі треба... Нам би лїпше ось танець завести, повеселити ся; хто зна, яке буде завтра... Нуте, дїду ! Замість дїтий перелїчувати, вшквар дещо, щоб аж жижки задрожали...

— Та я прошу вас, товариші, не дуже вигукуйте, щоби хлопця не розбудити, — говорив вже сердито Непорадний.

— Який нам чорт до твого хлопця! Сховай собі його за пазуху або денебудь... степ широкий..

Дїд Панас присїв оподалїк тай став підстроювати бандуру.

Він затягнув козацьку стару думу. Козаки його обступили доокола і уважно слухали.

Той, що хотів танцювати, був невдоволений з сього. Він переступав з ноги на ногу, сіпав потилицю і спльовував крізь зуби...

Але перебивати не сьмів. А далї відійшов на бік і ляг в траві...

Дума була довга сама собою, та коли її став дід перетягати та переплїтати грою, вона вийшла ще довша.

Настала тишина. Гамір замовк. Усьо слухало.

Від монотонного співу деякі стали дрімати, не виспавши ся в ночи.

Дїд закінчив, вдаривши ще кілька акордів...

За той час і каша зварила ся.

Порозбирали казани. Кожен виймив зза халяви ложку і єтав голосно сьорбати, дмухаючи в ложку.

Дїд Панас був з себе радий. Ось чого він доказав своєю піснею; успокоїв козаків, що вже зачинали сварити ся...

А той козарлюга, що так хотїв танцювати хропів в траві...

— Чого йому танцювати забагло ся! У животї бурмоче, наче-б греміло, цїлу ніч неспав, а танцював би...

— А хиба-ж ти його не знаєш? В нього така вдача, що і в могилї танцювати буде. Раз були ми у походї... його поставили на сторожі. Усї були помучені, кожен був радий, що приляг в траві, а він не видержав тай підсвистуючи, пішов навприсядки...

— А з ворогом теж любить потанцювати бравий козак!

— Та і хропіти знає не аби як..

— Ану, Петре! скажи що небудь... Твій язик не любить дармувати...

— Не можу братчики...

— А то чому?

— Кашу їм...

— Хибаж не можна їсти і говорити?

— Можна, та не при каші. Каші шкода...

— А хибаж воно як?

— Ов, недотепний! Сказано: мовчи язичку, їсти меш кашку... Значить: балакати будеш, кашу одберуть...

Всї засьміяли ся...

— Не бійсь, не одберуть... Ось ти щонебудь збреши та душу розведи, а ми усї подбаємо, щоби у тебе каша остала ся...

— А знаєте ви, братчики мої любесенькі, від чого каша горяча?...

— Від чого?

— Егеж!

Нїхто не відповідав. Кожен задумав ся, яку дати би відповідь, аби і дотепно і не по дурному... Воно щось у тім є, коли Петро таке загадав... То дуже штудерна голова...

— Нїхто не знає?...

— Та од того, що при огнї варила ся...

— Овва! Буцїм то ми сього не знали... то не жадна штука...

— А чого-ж не сказали, коли знали?...

— Воно братчики так: я тобі покажу коня та питаю: се кінь, правда, а чому він кінь?

— А може бути й кобила...

— Може, але воно тому кінь, бо має чотири ноги, хвіст, гриву, вуха і можна на ньому сідати...

— Ти щось нині недотепний. Тобі спати хоче ся...

В тій хвилї Павлусь прокинув ся і сїв на лежанцї.

Того лише ждав Петро Судак, що йно балакав про коня. Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, зі Спасівки; се я знаю; та чи знаєш ти Судаків у Спасівцї?...

— Як не знати? Се мій рід... Я Павло Судак...

— Братїку мій рідний, — заговорив Петро і кинув ся хлопця обнимати: — Ти й не пізнав мене, я-ж Петро...

Павлусь дуже зрадїв...

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати. Сестра Ганя вже мабуть велика буде... та й і ти виріс не аби як... А що дїдусь Андрій?

— Батька і сестру в ясир взяли, дїдуся і маму вбили на моїх очах...

Петрови показала ся сльоза в очах, він її обтер, аби нїхто не бачив... та перехрестив ся...

— Якже ти втїк? Розповідж...

Павлусь розплакав ся. Козаки обступили їх, і він став розповідати всї свої пригоди...

— Ось чого Петро сумний був, мов сова в полудне — говорили козаки...

*

— Тепер, панове товариші, нам би подумати ось що — говорив Тріска:—Татарва недалеко, вона тепер вертаєть ся з тим, що награбила. Чи не скочити би на них так з ненацька та порізати, а добичу відбити?

— Воно-б гаразд було! обзиває ся хтось з гурту. Тепер Татарин то як спутаний кінь або свиня, що добре наїсть ся. Він неворухливий. А воно би пішла слава, що ми відбили християнські душі з ясиру...

— Дайте і менї старому слово сказать! — говорив дїд Панаć: — А відтак, коли моя мова вам не ладу, то вже робіть, як знаєте...

— Говори, дїду, говори! — гукали.

— Воно було-б гарно тай по молодецьки, ось так злетїти на Татарву та відбити добичу. Та ось воно говорить ся: не скачи у воду, як не знаєш броду... Ми не знаємо, кілько поганцїв є. Я гадаю, що їх буде більш, як нас. Колиб менше, вони би не поважились нападати на Спасівку. Там були славні лицарі, Сїчовики, а було їх богато. Ну, колиб так ми напали на Спасівку, то як нас є 51, ледви чи вийшов би оден живий.

— Правда, дїду, твоя правда...

— Се би все гаразд розвідати, а тодї, коли можна, так помагай Боже! Колиж покаже ся, що нї, так годї зачинати, бо було би нерозумно йти так на заріз, як з сього нїчого путнього не вийшло би... Вам би насамперед розвідати...

— Пішлїм кількох... Добре, гарно!

— А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочати треба бодай до полудня. Татарин навантажений добичею, лїзе, як рак. Його не штука здогонити, хоч би завтра, не втече!

— Ось так і зробимо — гукали козаки: Спочиньмо, а відтак побачимо...

Всї пристали на те, що говорив дїд. Вони напоїли коний і полягали в траву, декому по пояси...

За той час дїд Панас перевязав як слїд рану Павлусеви і лїг біля нього. Павлуся нагодували кашою і він заснув теж...

Оден Непорадний остав на сторожи. Поклавсь на могилї з рушницею і закурив люльку...

Сонце підходило висше і стало припікати. На небі не було одної хмарки, а ті, що з рана підносили ся з нічної роси, позабирав вітерець і поніс далеко.

III.

Навкруги царювала тишина. Здавало ся, що тепер від промінів сонця степова трава з собою розмовляє, бо щось заєдно у ній бреніло, як се буває в літню спеку.

Непорадний, звернений головою в сторону Спасівки, завважав незадовго, як захвилювала трава, а далі побачив Татарина на кони. Татарин їхав поволи та заєдно розглядав ся за слідами, куди рано переїзджав Павлусь. Від того часу потоптана трава попідносила ся, роси не стало і слід позатирав ся. Тому Татарин так поволи проїхав ту просторонь, яку Павлусь минув ще рано.

Непорадний заховав ся в траву, аби його не пізнати, і пильно слідив за Татарином. Коли він наблизив ся до могили, Непорадний держав вже на поготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і зліз з коня...

„Тепер пора“ шепнуло Непорадному в души, і він став прицілювати ся...

Татарин привязав коня до корча, а сам пішов в брід на сей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе і став мерщій взад зсувати ся з могили вниз...

„Дурень я, тай годі!“ подумав, наближаючись поза могилу до свого леговиска: „Чи то штука на таку віддаль Татарина вбити тай товаришів розбудити? Я його живого піймаю.“

Він вмить відвязав від сідла свій аркан і скочив за могилу так, що Татарин його не покмітив...

Непорадний мистець був арканом орудувати. У сьому була ціла його вдача. Ніхто з товаришів не затямив, щоби Непорадний не втрапив. І славний у нього був аркан: цілий шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркани ловили козаки ворога, коний, а коли лучило ся, то й дику козу, сусака. Непорадний аж усьміхнув ся, беручи свій струмент у руку. Затягнув зна аршин петлю, відтак в таких самих віддалях поскладав цілий аркан. Оден конець держав цупко в лівій руці, а в праву узяв петлю зі складками мотуза... Приладивши ся так, він, криючись поза могилу, слідив, що Татарин робити-ме.

Татарин закрадав ся до обозу як кіт. Він, ще коли сидів на кони, бачив, що козаки спали мов мертві, що сонце жарило на їхні голови, і знав добре, що чоловік, сплячи на сонци, має твердий сон, начеб зачадів... Такий не легко прокинеть ся...

Йому мелькнуло в голову зайти сюди і порізати усіх мов баранів, заки оден видасть з себе голос.

Те, що він думав, можна було зміркувати з сього, що він тепер робив.

Татарин, хлоп високий і плечистий, засукав рукави своєї свитки, поправив шапку і витягнув зза пояса довгого ножа. Ніж заблищав на сонци мов срібло. Татарин поправляв ще щось на собі і взяв ножа в зуби...

Ту хвилю використав Непорадний. Повернув ся до Татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітрю, став блискавкою розвивати ся і впав на голову Татарина у хвилю, коли він брав ножа з зубів у руку.

Петля хопила його впівперек.

Коли перша штука з арканом є, потрапити петлею як слїд, то ще більша штука, тягнути аркан так, щоби петля засилила ся, а пійманий щоб не мав часу розмотати ся. Лекше се зробити, коли пійманий на біґу; тодї він сам засиляє ся. А тут Татарин стояв на місци, і треба було його засилити.

Непорадному бігали руки, як у ткача. Він великими куснями стягав аркана до себе, а відтак сїпнув з усієї сили і Татарин упав горіниць на землю...

Миттю прискочив до нього Непорадний і хопив лївою рукою за горло.

Настала скажена борба. Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа... Він став пручати

ся і розсилив петлю настільки, що мав свобідні руки. Непорадний зміркував, що Татарин дужчий від нього... Закликати би товаришів, щоби помогли; та опять прозвуть його і сьміяти ся будуть... Ні! Він таки сам його вхопить. Душив Татарина з усієї сили...

У обох зайшли очи кровію. Оба важко дихали оден на одного, а жили на руках натяглись мов мотузє...

Татарин притиснув Непорадному руку костистою бородою до грудий так сильно, що його аж заболїло. Хотїв її вирвати, та не міг... В сїй хвили Татарин вихопив у Непорадного зза пояса гострий ніж. Непорадний витягнув руки зпід бороди Татарина та хопив його ще в пору за руку з ножем висше кістки... Одна хвилинка, а Непорадний правим кулаком зацїдив Татарина мов довбнею межи очи...

Кров жбухнула з носа. Татарин втратив память і, заки отямив ся, вже був звязаний за руки і за ноги. Непорадний підвів ся з землї. Він тяжко сапав з утоми, аж дух йому запирало...

— А ну, гей козаки! уставайте! — кричав хриплим голосом Непорадний: — Гостя маємо..

Козаки стали схопувати ся з лежанок. Кожен був заспаний і не міг зразу очуняти. Горяче сонце зачадило їх геть. Дехто протер очи, зївнув і поклавсь опять. Другі поставали на ноги і ходили оден поза одного, мов сновиди...

— Та що бо ви! Дурійки наїлись чи що? Кажу тобі: Татарина піймав...

Найскорше очуняв дїд Панас. Він перший прийшов до Непорадного.

— Нуте, дїти! прочуняйтесь! — кликав дїд: — Тут не жарти... Оден Татарин вже є, може бути і більше...

Непорадний подав ся до татарського коня, бо се його воєнна здобича. Козаки стали сходити ся. Татарин став з усієї сили рвати ся.

— Його-б ножакою, ось як! — кричав оден козак, виймаючи ножа: — Чого з ним церемонитись!..

— А не сором тобі звязаного різати? — каже дїд Панас: — Живий Татарин більше варта чим мертвий; не руш його!...

Козак відступив ся, спльовуючи з досади. Дїд Панас наблизив ся до Татарина, котрому ще джурчала кров з носа і заливала рот.

— Його треба ратувати, аби не здох — обзиває ся ватажко Тріска: — Нам і так треба було язика роздобути... Хлопцї, боклачок води! А ти, дїду, роби, що знаєш, аби Татарин живий був...

Принесли води. Дїд присїв біля Татарина і став спиняти кров із носа... Татарин закляв по свому і заскреготав зубами...

Дїд Панас знав татарську мову:

— Слухай, небоже! Коли хочеш живим бути, дак кажи правду, що тебе питати будуть; а то лихо буде з тобою. З козаками не жарт. Вони не то що вбють, та і мучити стануть...

Татарин став опять бурмотїти проклони...

— Що він каже? — питають козаки.

— Тож то і біда, що нічого не каже... Ти мені кажи зараз, кілько вас було сеї ночи в Спасівці, і де тепер твій кіш буває...

Татарин ні слова, лише відвернув голову на бік...

— Ану, що промовить, коли гарненько попросимо! — говорив оден козак, наближаючи ся з розжареним желїзом: — Я заздалегідь приладив. Трохи припечемо пятки, так скаже, усе висьпіває. Подержіть, хлопці, ноги.

Козаки піднесли Татаринови ноги в гору...

— Не дай ноги — каже до діда — я усе скажу.

— Лишіть його, хлопці! — каже дід: — Ну, говори, а не дуже бреши!....

— Ми були сеї ночи в Спасівці. В нашому загоні було 400 чоловіка. Ватажкував наш славний Мустафа - ага, син Ібрагіма, ханського Девлєт-ґірая*). Ми пішли на Вкраїну на свою руку грабувати і брати в ясир. Що зі Спасівкою стало ся, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на стороні, а відтак пігнав за якимсь хлопцем.

— Чи варто було за хлопцем ганяти?

— Так приказав ватажок, значить, ніхто не сьмів втечи... Ми знали про Спасівку, що там є много люда і богаті вони. Се донесли нам крамарі Татари. На се село ми давно ладились... Де тепер наш кіш, я не знаю... Мабуть до дому вертає...

---

*) Заступник хана, віце-хан,

Тріска прислухував ся тій мові, бо розумів її.

— Багато вас перебили в Спасівці? — питає.

— Не знаю. Я в Спасівці не був а за частоколом сторожив...

Тріска мотав усе на вус і підсьміхав ся, бо вже мав в голові готовий плян, що йому робити: треба до Татар зблизити ся, а ночию на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з грабіжию та з ясиром іде ся поволи...

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревіло з усїх боків, аж луна степом пішла...

Козаки усї розскочились від Татарина і кинулись до збруї...

Дивлять ся, а їх з усїх боків обскочило більш як сотня козаків...

— Чорт батька твого! — сердять ся козаки: — От як налякали!

— Ха! ха! ха! — сьміяли ся ті, що тепер прийшли: — Правда що налякали?...

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому кони.

— А у вас до біса який звичай? Вас би слїд палицями! Згуртувались мов вівцї над сїном тай про сьвіт забули... А де вартові, де сторожа?

— Якого біса нам у день сторожа?—обізвав ся Тріска: — Хибаж ми послїпли?

— Видно, що і послїпли і поглухли. Ми під'їхали під саміський обоз, а ви нї чичирк... Вам би чабанами бути, а не козаками; тьфу, крамарі! Татарина торгують...

Трісці кров підступила до голови на таку зневагу...

— Ти не гримай! — каже і вдарив рукою по шаблї: — Ти нам не кошовий; забирайсь ік чортови; степ широкий...

— А нам саме тут подобалось... Як тобі тїсно, то забирайсь до лисого полуднувати...

— Побачимо! — гримнув Тріска і добув шаблї...

— Годї, люди добрі! — обізвав ся дїд Панас: — Татарин на спинї, а ви сварите ся, чорт зна за що! Ну, здоров, Андрію сотнику! Злази з коня і будь нашим гостем. Ти, Остапе, сховай свою шаблю на кого другого... Я вас обох знаю... Гарні ви люди, а бити ся не дам. Хиба, коли воля, то зарубайте мене першого. — Дїд станув між ватажками. Вони похололи і заспокоїли ся... Недоля злїз з коня і віддав його молодому козакови...

— Ну, не сердь ся надто — сказав Недоля і подав Трісцї руку на згоду...

— Ось так і гарно! — обізвав ся дїд Панас: — Звідкіля Господь привів?

— Що тут у вас стало ся? — питає Недоля.

Дїд Панас розповів йому усе...

— Гаразд, хлопцї! Робота буде, лише конї трішечку спочинуть... Як тебе, товаришу, звуть?

— Я Остап Тріска, ватажок...

— Ось і добре! — каже Недоля: — Випємо на згоду. — Він добув пляшку і чарку. Випили враз з дїдом Панасом...

— Пристаєте, панове козаки, під мою руку? — гукнув Недоля.

— Нема що говорити, а треба пристати! — каже дід Панас: — Хай буде оден ватажок, бо де дві хазяйки, там хата неметена. Сотника Недолю я знаю добре і кажу вам: бравий козак...

— Хай буде і він, аби добрий! — гукали козаки.

Недолині козаки пустили своїх коний в річку, а відтак поприпинали пасти ся.

Недоля, узявши Тріску і діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тимчасом козаки забавляли ся з Татарином. І між ними були такі, що знали по татарськи.

Татарин просив, аби йому дали їсти. Йому розвязали руки, дали чарку горівки і піднесли казанок з кашою. Татарин був голодний як вовк і жваво напихав в себе кашу. Тепер стало йому весело і він став розмовляти...

— Може тобі показати того хлопця, що ти за ним ганяв ся?

— Ану, покажіть...

— Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши Татарина, задрїжав на тїлї... Не хотїв іти.

— Ну, ходи, не лякайсь; він тобі нїчого не зробить тепер — підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивив ся заляканими очима на Татарина.

Татарин махав до нього рукою і усьміхав ся.

— То бач, сину, воєнне дїло! До сього треба звикнути — пояснював оден козак: — Зловиш ти його, так ти йому пан; а зловить він тебе, то і в ясир пожене.

Павлусь справдї осьмілив ся. Він став Татаринови приглядали ся з близька. Се справдї такий, як ті крамарі Татари, що в село заходили. А які вони вчера були страшні! Він гадав, що їм нїхто не встоїть; а тут ось піймав його сам Непорадний та звязав мов барана.

— Ти налякав ся вчера? — питає Татарин.

Павлусеви перевели сї слова на українську мову.

— Ти мене, чорте, стрілою у спину потрапив — каже Павлусь.

Татарин засьміяв ся...

— Ну, вибачай, се воєнне дїло; я не знав, що потраплю на бігу...

— А де твій кінь?

— Пасе ся.

— А сїдло є?

— Егеж!

— Ти менї подаруй твоє сїдло, а я тобі моє дам. Заміняємо ся та побратимами будемо...

Ся розмова вела ся через товмача. Павлусь почувши останнї слова, не розумів, о що Татаринови ходить. Він знав за козацьке побратимство; але з Татарином хибаж можна?

— Міняй ся, хлопче, се можна — кажуть козаки: — Коли треба, то і з чортом покумай ся.

Може він тобі поможе сестру віднайти — дораджував йому хтось.

Коли йшло діло про сестру, то Павлусь не жалїв нїчого; себе самого оддав би.

Він згодив ся. Татарин подав йому руку і дуже радий був.

Павлусь уже йшов за сїдлом, та стрінув Непорадного і розповів йому про заміну сїдла.

Непорадний його задержав.

— Дак ти, Татарине, сїдло міняєш з хлопцем?

— Вже і заміняв...

— Егеж? А ти-ж маєш своє сїдло? Вибачай, се моя воєнна добича, і ти і твій кінь і твоє сїдло...

Татарин нахмурив ся і люто поглянув на Непорадного.

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хоче ся, а червінцїв, що в сїдлї заховані; ось що!... Ну, признай ся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

— От штудерний поганець! — говорили козаки, сьміючись: — Якогого побратима знайшов... Відтак з легким серцем продав би сього побратима на базарі...

Татаринови штука не вдала ся.

За той час оба ватажки порадились так:

Вони підійдуть під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Передом підуть козаки з Тріскою і стануть Татар зачіпати, щоби їх з коша вивабити. Відтак Тріска зі своїми втїкати-ме. Татари по-

женуть за ними, а тут уже стояти-ме Недоля і привітає їх гарненько. Колиж-би Татари не рушались в погоню, тоді значить, що їх небогато і можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорадний.

Такий приказ виготовив Недоля перед козаками і приказав сідлати коний.

IV.

У Павлуся забило ся серце, коли почув сотників приказ. Він сьогодня побачить те, про що від дідуня стілько наслухав ся. Побачить, як козацтво стріне ся з Татарами, тими страшними чортами, що сеї ночи так лютували в Спасівцї. Його напав страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрожав цїлим тїлом, хоч на дворі була спека, і дивував ся, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизив ся брат Петро.

— Ти, братчику вважай, аби де в куну не попав. Держи ся сотника або дїда Панаса. Держи добре коня... Пожди, я тобі стремена до ноги приладжу; заки, подержи мого коня.

Петро осїдлав татарського коня, на котрім Павлусь утїк, прикоротив стремена і, поцїлувавши брата, посадив на коня.

Обом станули сльози в очах.

Петро був відважний козак і не пожалїв себе... Тепер йому стало нїяково, коли погадав, що

його можуть вбити, а тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людий. Хлопцеви саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не позволяє остатись позаду та пильнувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця і хотїв сїдлати свого коня.

Павлусь виймив щось з кишенї.

— Петре, братіку, на тобі...

— Що се?

— Се вчера мама бублики з медом пекла. Я заховав в кишени та з сим і втїк; на тобі, Петре, се мама пекла! — Його лице скривилось і він став хлипати. Петрови теж сльози з очий канули. Він взяв бублика з руки брата і роздїлив на двоє.

— На, брате, разом з'їмо.

Держачи так по половинцї бублика в руках оба брати обняли ся і стали плакати, як малі дїти. Павлусь похилив ся з коня і повис на груди старшого брата, одинокої тепер опіки на сьвітї.

Побачив се сотник Недоля і під'їхав близше. Він відразу зрозумів, в чім дїло...

— Ти, Петре останеш при менї між посильними козаками; хлопець теж...

Тепер Петро аж зрадїв: стало ся, як хотїв. Тепер нїхто йому докоряти не буде; се приказ старшини.

А поки-що, Тріска з своєю ватагою поїхав вперед. З ними їхав Непорадний і вів Татарина зі звязаними по заду руками на мотузї.

Татарин показував дорогу.

На самім переді їхали два козаки без списів. У віддалі яких 50 кроків їхав оден козак, що мав ватажкови переказувати вісти від передної сторожі. Ще далі за сим злучником рушила ціла ватага.

Татарин вказував головою напрям дороги. Передні козаки оглядались від часу до часу позад себе, а тоді козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав передом на своїм буланім. Біля нього їхали дід Панас з бандурою, Петро і Павлусь. Не говорили нічого.

Було полудне. Сонце страшенно жарило. І коні і люди попріли від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступаня. Коні обганяли ся довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось вже і Самара недалеко. Оден з них зліз з коня і дав його держати товаришеви.

І злучний козак і ціла ватага станули. Козак, зігнувшись, прямцював до могили. Прийшов під саму могилу і став осторожно мов кіт закрадати ся в гору, лїзучи на руках і ногах. Коли потихесеньки розгорнув траву на могилї, побачив там лежачого Татарина.

Се був сторожний Татарин. Він лежав на розстеленому кожусї спиною в гору і опер голову на схрещені руки. Він очивидно заснув на спеції, не спавши цїлу ніч.

Козак підліз ще дальше, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак опер ся ногою об землю і добув ножа.

Зпід ноги козака усунулась земля і зашелестіла, злітаючи з могили вниз по траві. Від того Татарин прокинув ся, підвів голову і поклав її відтак опять на руки. Навіть сонних повік не підвів. Ще раз розплющив очи та вже і не замкнув їх, бо в сїй хвили козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку Татарина, надїв на свою голову і став осторожно підниматись, та розглядати ся навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Конї лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. В такий спосіб уставляли козаки свої вози, коли обозували, і хоронили ся за ними мов за валом фортеци. До возів з другого боку поприпинані були воли, що лежали в траві. А далї стояли татарські гарби (вози) поміж Татарами. За шатрами плила ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після сього міг обміркувати, кілько могло бути Татар, бо їх не було видно. Усе поховало ся в холодї під шатрами. Навкруги царила тишина.

Козак знав, що колиб тепер скочити в татарській кіш, нї оден не втїк би живим. Та заки зсунув ся з могили, щоби під'їхати до своїх, він побачив, як з шатра вийшло двох Татар і розмовляючи щось, показували на могилу, де сидїв козак. Вони стали туди прямцювати.

Козак нагадав, що треба вбитого Татарина спрятати. Він хопив його за руку, потягнув вниз і тут сховав його в траві. Та годї було слїд затерти, бо під Татарином на могилї стояла калюжа крови.

Козакови прийшло на гадку прикликати товариша і так у двох і сих Татар, притаївшись, порізати; але вже було пізно. Татари, не видячи на могилї сторожного, затрівожились і бігли до могили, що сила. Вони скорше добіжать, чим товариш. Цїлий плян пропав. Козак скочив з могили і побіг до товариша.

На могилї вже були Татари і побачили козаків. Тепер вони стали приглядати ся крови. Оден зараз завернув в татарський обоз.

Козаки завернули коний і пігнали вихром до своїх. Козак, що зарізав Татарина, розповів усе Трісцї.

— Біжи-ж, Ониську, до сотника і розкажи, що знаєш.

— Розвивайсь! — командував Тріска: — Списи готов!

Козаки стануля лавою, познимали списи з ремінцїв і насторчили перед себе...

— З Богом! Вперед!

Козаки рушили з початку кроком, а відтак підбігцем...

Татарин, що прибіг в кіш, засвистав на трівогу. В коши заворушилось, мов в муравельнику. Молодий Мустафа-аґа вже сидїв на свойому кони і порядкував.

Татари кинулись до коний, митю посїдлали їх і виступили перед кіш, та уставились по татарському звичаю півмісяцем. Вони загадали лише оборонятн ся, а не нападати. На те не було у них нї охоти нї спроможности.

Не знаючи, яка у козаків сила, Мустафа приказав запрягати вози, звивати шатра і готовити ся в похід.

Коли Тріска наблизив ся, застав Татар готових до бою. Коли їх середина стояла не рушаючись, оба крила стали незначно заїздити півокругом, щоби так замкнути козакам дорогу назад.

Се зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю в гору і скомандував:

— Завертай!

Козаки задержали відразу коний, повернули назад і стали втїкати.

Мустафа не хотїв пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити... Йому здавало ся, що се вся козацька сила, бо більше нїкого не було видно.

Тепер з усїх боків засвистали по татарській сторонї боєві свистїлки, і Татари з пекольним криком „Алах! Алах!" кинулись на здогін за козаками. Татарські конї, витягнувши шию як гуси в лету, з отвореними широко ніздрями гнали так, що животами мало не доставали землї. На них сидїли поганцї в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилившись вперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони стали козаків доганяти.

Віддаль між ними що-раз меншала, а тут Недолї і не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півкругом коня і станув против Татар. Підчас погонї Татари помішали ся трохи. Деякі конї висунулись наперед.

Тріска першому стрічному Татаринови відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь пігнав з Татарином дальше. Він все ще держав шаблю в гору, поки не звалив ся з коня. Нога остала ся в стременї, і так поволїк його кінь у степ.

Біля Тріски збирала ся купа Татар що-раз більша. Він рубав на оба боки, стелячи землю навкруги себе трупом.

З того одна часть татарської сили здержала ся.

Втїкаючі козаки зміркували, що щось стало ся. Оден оглянув ся і крикнув:

— Пробі, хлопцї! Ватажко між Татарвою... Хто в Бога вірує, не даймо!

Який десяток товаришів завернули коний і пустили ся Тріску виручати. Вони бачили, як Тріска увихав ся, рубаючи поганцїв. Та заки добігли, побачили, як Тріскї зломила ся шабля, і відразу кілька шабель татарських упало на його голову.

Козаки охнули. Не було вже чого їхати тай не було і як, бо їх стали окружати Татари. Завернули опять коний і стали пробивати ся поміж поганцїв. Татари роз'їли ся мов пси і стали їх рубати...

Отже двох чи трьох вспіло втечи; решту всїх зарубали.

Тепер Татари пустили ся в погоню за прочими. У них були лїпші конї. Мустафа завзяв ся не випустити нї одного.

Козакам стало круто. Татар було чи не триста, козаків остало сорок. Вони готовились вже на певну смерть, і кожен молив ся Богови в страшній тревозї. Татари зформувались в подовгасту масу і вже досягали втїкаючих з усієї сили недобитків.

Одному козакови кінь спотикнув ся і впав; його сердегу розтоптали татарські конї. А поки те, Недоля заходив ся привитати Татар. Він розділив свою сотню на дві части і поставив їх лицем до дороги, куди мали втїкати Тріска з своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шістьсот кроків.

Татари такі були певні побіди, що й не дивились по бокам. Вони гнали вперед, мов хорти за серною.

Як же наблизили ся до того місця, Недоля дав умовлений знак. Козацтво рушило з місця, і в найбільшім розгонї вдарили на Татар з обох боків.

Залунало козацьке: „Слава Богу!"

Татари не були в силї здержати розігнаних коний. Вони гнали одною збитою масою. Щоби розвинути ся по бокам против напираючого ворога, вони й не гадали. Козаки насторчили свої довгі списи і кололи ними завзято у збиту масу.

Козакам не стало часу витягати списів, бо з великого розгону списи прошибали татарські тїла; вони взялись до шаблюк. Настала така страшна різанина, що її і описати годї...

Козакам аж руки млїли, а Татари помішались так, що оден другого рубав. Татари верещали, конї квичали і ставали дуба; а се все заглушав могутний крик з козацької груди: „Ріж, та бий!“

Татари загадали перебити ся другим боком і вийти з тої тїсної вулицї. Вони рванулись наперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски побачивши, в чім дїло, завернула, і вдарила з переду.

Козаки вспіли тілько нарубати татарських трупів, що зробила ся з них гребля.

Конї без їздцїв пігнали в степ.

Ті Татари, що йшли ззаду, завернули коний і стали втїкати. За ними пігнали козаки.

Між тими був і Непорадний. Він довго не знав, що йому робити, держачи на мотузї Татарина, котрого звелїв йому сотник пильнувати. Коли його товариші втїкали перед Татарами, він втїкав між ними, поганяючи перед собою і татарського коня. Йому самому сьмішно стало, бо держав Татарина, мов теля на мотузку. Було і таке, що коли татарський кінь побіг скорше, то мало Татарина не стягнув з коня. Тепер, коли дїло повернуло ся инакше, Непорадний не втерпів. Він віддав Татарина якомусь молодому *козакови*, велїв його з сотникового приказу беречи, а сам кинув ся у вир битви. Та нїкуди було

приступити до того місця, де козаки мордували Татар. Непорадний обїхав другим боком і тут знайшов роботу, яку він любив.

Татарин оден по другому відлучав ся від гурту і втїкав до свого коша.

„Ось і на моїй улици празник!" подумав Непорадний і відіпняв від сїдла свій шовковий струмент.

Аркан фуркнув у повітрю і хопив Татарина за шию та звалив з коня.

Непорадний виймив шаблю і взяв її в зуби, Руками звивав аркан, поки не доїхав до Татарина та втяв йому голову.

— А у мене піде воно скорше — заговорив біля нього дїд Панас, прицїлив ся і стрілив в найдальшого Татарина.

— Коби так хто наряжав нам рушницю! — каже Непорадний; — А то я борше мій шнурок розмотаю.

Вороний пігнав вихром, а Непорадний складав аркан, поки знов не пустив його на голову Татаринови.

Повторив так кілька разів. Богато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром Татарів на цїлій лїнії.

Непорадний піймав ще одного Татарина. Кінь шарпнув, а Татарин розняв руки і впав на землю.

Татарин успів розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою в гору шаблею.

— Не забивала мене, козак... Татарин да гроші, много золота син Девлет-гірей — лепетав Татарин, заслонюючи себе руками. Непорадний задержав ся... Се був татарський ватажко. На те вказувала його богата одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвів ся, а козак звязав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчила ся. На побоєвищу лежали трупи людий і коний. Козаки стали добивати ранених. Другі пігнались з арканами по степу ловити наляканих коний без їздців...

Поміж козаків їздив на свойому кони Недоля, опершись рукою під боки, і порядкував.

— Де Тріска? — питає.

— Він поляг перший — відповіли козаки: Він здержав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати...

Та його вже віднайшли. Лежав на дорозї, куди гнались Татари, та ледве дихав. Дїд Панас вже порає ся біля нього. У Тріски була порубана голова та поломані ребра і ноги. Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він отворив очи. . .

— Прости менї, брате! Я тебе обидив — сказав до нього Недоля.

— Аби менї... Бог... так... простив... мої гріхи — простогнав Тріска: — Молїтесь... братчики...

Він сконав.

Сонце вже заходило та озарило своїми червоними промінями закрівавлений степ...

Козаки і їх коні так були помучені, що пер не можна було гонити за Татарами, що над Самарою кошем стояли. Недоля велїв вишукати ранених та збирати побитих, щоб їх відтак похоронити по козацькому звичаю. Тепер кождий мав свою роботу. Одні збирали козацьких трупів в одно місце, другі копали велику яму, треті перешукали Татар за добичею, инші знов пильнували коний. Найбільше роботи мав тепер дїд Панас.

Засукавши по локоть рукави, він ходив від одного раненого до другого і перевязував рани.

Коли вже смеркло ся, йшла робота при ватрі довго в ніч.

В козацькому обозї гомонїло ще. Козаки, розставивши сторожних з усїх боків, кінчали свою роботу. До Недолї приблизив ся Непорадний.

— Пане сотнику, у мене татарський бранець...

— Чи сей з розбитим носом? Чорт його візьми; невеликий тепер з нього хосен.

— Ба нї! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже, — обзиває ся дїд Панас.

— То собі його візьми...

— Та в мене ще другий бранець — каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитись?

— То якийсь знатний, обіцяв окуп...

— Давай його сюди!

За хвилю привели Татарина перед сотника.

Се був молодий і гарний Татарин. Одежа на ньому була богата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по татарськи.

— Я Мустафа-аґа, син Ібрагіма, ханського Девнет-ґірея — сказав гордо Татарин.

— А я тобі кажу — обзиває ся оден козак, — що ти чортів син, а твій Магомет і твій хан чортови братами приходять...

— Не сьмій, ґіавре, зневажати його сьвітлости хана ханів, бо він вас усїх переріже або в полон візьме — крикнув люто Татарин і затупотїв ногами.

— А заки ти йому се скажеш, то підеш ік твому дядечкови у пекло — відрубав козак і брав уже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля: — Не твоє дїло; не твій бранець, Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засьвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш отсего бранця в Лубни та віддаси його пану полковникови. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонити ся гарненько. Гляди, щоб не втїк, та щоб його приставили живого, та цїлого.

— Ба, а мій окуп? — каже Непорадний: — Се мій бранець...

— Добре! Скажи, Тихоне, пану полковникови, що окуп прийде козакови Семенови Непорадному... Тобі, Семене, так лїпше, чим возити ся з Татарином, мов циганови з медведем...

— *Воно й* правда! — успокоював себе Се-

мен. Він став перелічувати на пальцях: „воловодитись з ним, годувати, пильнувати...“

— А ще тобі при нагоді голову відріже — докинув хтось з гурту...

— Ну, пращай, пане аго! — говорить Семен Татаринови: — Поклонись гарненько твому батечкови... ось забув, як його величають; та чорт його бери... та вже ти на мене не сердь ся... воєнне, знаєш, діло — говорив Семен з повагою, кланяючись Татаринови шапкою: — Та ще спасибіг, що ти мені, а не кому другому попав ся...

Усї козаки реготались, аж за боки брались.

— Сей Татарин для нас важнійший, чим сьогоднішна побіда — говорив Недоля півголосом до діда Панаса: — Полковник наказав мені непремінно достати якого знатного Татарина. Від нього гадає полковник дізнати ся дещось про наміри орди...

На те все дивив ся Павлусь. Він перший раз дививсь очима на битву з Татарами. Він побачив те, що дїдусь йому розказував, і се показало ся правдою. Тепер Татари не видали ся йому так страшними, як учора. Козаки сильнійші. Колиб так було вчора, не були-б вони вбили дїдуся і маму, не були би взяли сестри в полон.

І в нього вступила надїя, що козаки відібють ще і тата й сестру... Та коли се буде? Павлусь рад був, щоби зараз погнали козаки і розбили Татар до решти та освободили би полонених.

Про те заговорив він до Петра.

— Так не можна братчику — говорив Петро: — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпім до завтра. Онисько казав, що татарський кіш великий. Вони навантаженими возами недалеко заїдуть до завтра... Здогонимо...

Павлусь успокоїв ся. Він приляг біля Петра при ватрі і кріпко заснув.

В козацькому обозї стали огнї пригасати. Усе притихло, хиба вартові перекликали ся.

Козаки посхапували ся, як іно на сьвіт стало заносити ся.

Вони помолились і взяли ся хоронити побитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позносили козацьких трупів і поукладали рядком.

Кожен пращав ся з товаришем. Оден козак прочитав над трупами молитву, і тепер стали складати їх на дно ями так обережно, як мати вкладає скупану дитину в колиску. Голови повкривали червоною китайкою. Біля кожного поклали його збрую, перехрестили і стали мовчки засипати землю. Кожний козак вкинув бодай грудку землї.

Тепер стали засипати землю, обкопуючи її довкруги, поки не станула чимала могила.

Татар нїхто не хоронив. Їх трупів полишили вовкам і гайворонам на жир.

З сеї битви добули козаки чимало користи. У Татар знайшли богато червінців, талярів, піймали більш сотні добрих коний і забрали татарську збрую.

А Непорадний водив ся зі своїм Татарином, що так ізнеміг ся, що ледве лазив. Мотуз, що був ним звязаний, в'їдав ся йому в тїло.

Побачив се Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортовій мамі! Не маєш красшого дїла, як його пильнувати? На базарі його не продаш, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розвязав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинув ся тепер на останки їди і повилизував усї казанки. Він був опять веселий, мов дитина.

— Я би остав з вами — каже Татарин до Недолї.

— Проз мене оставай! А чи приймеш християнську віру і відречеш ся свого Магомета?

— Хоч би і зараз! — каже Татарин: — Бог оден...

— Дайте йому, хлопцї, збрую і коня татарського.

Татарин радїв дуже. Він не надїяв ся такого кінця і почував себе дуже щасливим. Скочив між татарські конї і віднайшов зараз свого. Обняв його за шию і став пестити. Кінь пізнав зараз свого пана.

— А гов, свату, не руш! — кликав Непорадний: — Се моя добича, не дам!

Татарин і не гадав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукав Недоля: — За сього возьми собі два татарські.

— В поход! — командував Недоля: — Прямо на татарський кіш!

V.

Татарські бранції, що були в коши, змірку-вали зараз, що воно щось робить ся, як іно по-чули свиставку, а Татарва кинула ся до коний та збруї і вийшла з коша. Вони догадували ся, що десь недалеко мабуть козаки, і в них блисла на-дія, що може їх відібють. Вони почули татар-ський боєвий оклик та зараз і побачили, як оста-лі Татари стали звивати свої шатра, запрягати вози та татарські арби. Татари порозділювали бранців після того, що вони були варті. Дівчат та малих дітий окремо, жінок та козаків теж окремо. Усїх сторожили пильно і не розвязували їм рук. Гіршу часть добичі вели на мотузах по-при коні.

Бідні бранції були страх помучені і мали ве-лику спрагу. Коли Татари розложили ся кошем, кожен бранець приляг на траву, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Па-влусїв тато. Без шапки і босий, в одній свитинї, зі звязаними руками. Він приляг на траві.

Татари кинули їм як собакам якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що стало ся з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволи. Він волїв би, щоб їх вбили. На спомин неволї у нього завмирало серце з болю. Така неволя гірш смерти. А він лежав тут безрадний.

Лежачи так, він сїпав з усїєї сили мотуза та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернув ся боком, відтак горі спиною і, буцїм то жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуза. На його радість узол попускав щораз більше. Степан оглядав ся на сторожного Татарина і розмотував зубами узол. Вкінци почув свої руки свобідні.

Не рушаючи ся з землї, він виймив обережно з кишенї ножа і найблизшому товаришови розрізав мотуза. Ніж пішов по руках, а сторожний Татарин і не догадував ся нїчого. Поглянувши на бранцїв, що лежали у купі не рухаючись, він пішов далї. Бранцї однак не рушались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвили пригнало в кіш кількох Татар і стали щось балакати. Від того в коши наче запалило. Татари сїдали на вози і стали рушати з місця.

Бранцї посхапували ся і гурмою скочили над беріг ріки в камиш. За ними пігнало багато і таких, що ще не вспіли розвязати рук. Татари бачили се, та не було часу їх ловити. Вони втїкали з тим, що остало ся.

Сї, що не вспіли втечи, мусїли тепер бічи як *собаки попри* татарські конї; а хто не здужав,

тому зараз відрубували голову, коли нагайкою не могли його підогнати,...

За хвилю осталось лише подоптане місце, де стояв татарський кіш.

Втікачі сиділи тихо в камиши, боячись промовити слово. Вони не знали напевно, що стало ся. Може ще поганці вернуть ся? Догадували ся, що була стріча з козаками; та хто побідив?

Настала темна ніч. Вокруги було тихо. Аж тепер рушили ся втікачі.

— Не богато відай наших Спасівчан спасло ся — каже оден, зітхнувши.

— От ліпше не говори — каже Степан, — бо серце ножем краєш. Моїх усіх чи не в полон забрали...

— А моїх вимордували на очах.

— Боже, Боже! За що ми так терпимо тяжко! — стогнав другий.

— От мовчи, не стогни, а то ще біди накличеш.

— Всї ми на однім кони їдемо, усїм достало ся.

— Та либонь дехто заховав ся в тернину...

— Хиба дехто з того боку. Ти бачив ясир? А кілько трупів лежало...

— А як би так ми були стали усї боронити ся, таки були-б не дались. У нас було козацтво...

— Говори здоров! Та хто-ж сподївав ся? Се у ночи, усе спало...

— Гей братчики, здійміть з мене мотуза!

— У кого ніж, признавай ся!

Знайшов ся ніж і стали розрізувати решту...

— Ах, бодай тебе! Руку мені скалічив...

— А хибаж я в ночи виджу?

— Братчики, їсти страх хоче ся.

— Ходіть напити ся води, а за їду вибачай. Завтра вернемо в нашу Спасівку, то може дещо і знайдемо.

Пішли усі до води. Вода була тепла. Відтак опять в комиш. Посідали в колесо і кождий важко задумав ся. Небільш, як доба, який кожен був щасливий у своїй хаті, серед любої семі! Те щастє ніколи вже не верне ся.

Сердеги стали собі пригадувати, як те все стало ся.

— Ой, бідний мій синку, що з тобою стало ся! — Заплакав оден: — Не побачать тебе більше мої очи на сїм сьвітї...

Кождий, сперши голову на колїна, задрімав. Вже було рано, як втїкачі почули якийсь гамір. Усї прокинулись. Оден підвів голову з комишу і крикнув:

— Отсе наші!

Посхапували ся. На те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолї.

— Гей, козаки, братчики, не дайте пропасти!

Втїкачі гнали прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопцї! — гукав Недоля: — Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини, що мав і подавав.

— Коби вас так передучора Бог приніс був, не було би тої халепи і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіть ся, догонимо...

В сїй хвили скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — Він обіймив батька за шию і став плакати.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан хлипаючи: — Татарва піймала і Ганну і маму...

— Нї, маму, маму Татарин вбив, я бачив...

— А мене-ж, тату, не пізнаєш? — обзиває ся Петро.

Степан не пізнав зразу, а відтак обіймив старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

— Гей, люди добрі! — гукав сотник: — Кому воля, бери коня та збрую і приставай до нас. Нам нїколи часу теряти.

Небогато Спасівчан вернуло до дому. Хто сподївав ся кого з своїх знайти, той і вертав. Другі взяли збрую татарську і прилучили ся до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертати.

Тепер Недоля оставив часть козаків при таборі, а з другими вибраними пігнав слїдом за Татарами.

Слїд був значний, бо Татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіяв ся віднайти дитину.

Козаки пустили ся скоком. Слід показував ід береговм ріки.

Вже було коло полудня, як передові козаки звістили, що зобачили татарський табор.

Недоля казав напоїти коний і відпочати. Тепер вже Татарва не втече.

Попас тревав не довго. В полудне найліпше нападати, бо і видно, і Татарин лінивий від спеки, неворухливий.

Посідали опять на коні і рушили.

Татари рушили теж в поход. Їм пильно було до Криму.

Аби коний не мучити, їхали козаки підтюпцем.

Недоля післав більшу частнну своєї сотні далеко в бік. Вона мала обїхати колесом і забічи Татар з боку. Так і стало ся. Козаки наближали ся з двох боків. Вони бачили табор мов на долони. Він тягнув ся довгим мотузом понад беріг, наче повзла велика гусениця. Возів тягли воли, а Татари на конях їхали боками.

Тепер козаки рушили з усеї сили. Татари побачили їх і зараз загадали отаборити ся возами так, як се робили козаки. Стали підганяти волів батогами і заїздити на боки. Але вже було за пізно.

Козаки злетіли на них мов яструби. Татари не вміли гаразд бороти ся. Деякі стали по одному втікати, та тих половили на аркани. Цілий табор з усім награбленим добром дістав ся в руки козаків. Степан з Петром увихали ся поміж возами, де були бранці. На кількох арбах знайшли

справді кілька спасівських молодиць і парубків...

— А де Ганна? — кричав Павлусь, ідучи в слід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна молодиця. Ще вчера забрали Татари усіх дівчат і малих хлопців на коні і пігнали мов чорти.

Степан іно руками сплеснув. Павлусь став собі рвати волося з голови і страшенно плакати. Уся надія пропала...

— Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай прикаже здоганяти; ми їх піймаємо певно... Боже мій, Боже, що з Ганею стало ся! — Він опять став голосити.

— Цить, Павлусю! Так не можна — успокоював Петро: — У пана сотника инше діло, Впрочім, хоч би хотів, не піймаєш; вони дуже далеко...

В сій хвили надвели пійманого Татарина. Павлусь страшенно був лютий за сестру. Він добув шаблю і рубнув з цілої сили Татарина по голові. Жбухнула кров і Татарин поваливсь на землю. Павлусь, закусивши зуби, рубав ще, та викрикував:

— Злодії, пси, чорти! Ви дідуся вбили, ви маму вбили, ви сестру забрали! Ось тобі, ось тобі!

Він виглядав мов божевільний. З очий сипались іскри, а цілий почервонів мов бурак. У сім Татарині він бачив усю орду татарську і мстив ся на ній, аж засапав ся.

— Годї, хлопче! — гукали козаки: — Мертвого рубаєш.

Справдї Татарин не жив. Тепер Павлусь отямив ся. Він перший раз убив чоловіка. Йому стало страшно, в очах потемнїло, і він обомлїв. Його взяв на руки Стефан і став відтирати. Хлопець прочуняв.

Козаки не втратили у сїй стрічи нїкого.

Недоля загадав спочивати тут довше. Козаки розтаборили ся, зарізали кілька волів і стали печи мясо.

Спасівчани, що тут були, порадились з возами, кіньми і відобраним добром вертати в ранцї до дому. Степан випросив у сотника, щоби пустив і Петра. З сього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань дїдуся Андрія, що то є татарська неволя, у яку попала Ганна. Він знав, бо се знала кожна дитина на Українї, що поганцї виробляють з бранцями, що їх продають як товар на базарі. І він уявляв собі свою любу сестричку, як її Татарин веде на мотузї на базар, як її поганцї оглядають та торгують, а відтак везуть в далеку турецьку землю, геть за море, і з відтам нїколи її вже не вернути. Йому збиралось на плач.

— Хибаж, тату, так її нещасну полишимо без помочи?

— Так мусить бути, коли не годен инакше — каже батько: — От лїпше не рви мого серця... Не вона одна...

— *Чому* не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, *то її видобудемо.*

— А знаєш ти, братчику, де Крим? — обзиває ся Петро: — Там усї три пропадемо, і нас розлучать, тай її не видобудемо. Пропало!...

Павлусь затяв зуби і не говорив більше нїчого.

Вже над вечером надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком а братом і хропів. В обозї затихло.

Тодї Павлусь устав потихоньки, надягнув на себе кожушину, взяв сумку з сухарями у брата, його два пістолї, мішочок з кулями і ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сїдло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де пасли ся конї. Знайшов свого коня, і як мога найосторожнїйше виїхав помежи горючі ватри сторожних козаків у степ. Від'їхавши на таку віддаль, що його кулею не досягне, він потиснув коня і пігнав скоком.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. Там і Крим лежить, думав собі хлопець. Бо покійний дїдусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночи не заблукаєш, і хлопець добре собі затямив. Дїдусева наука стала йому в пригодї. „Ось се великий віз“ повтаряв собі Павлусь, „а ся зоря над ним — то показує північ. Ну, напротив неї мусить бути полудне.“ І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром рано прокинулись, а Павлуся не було, їх аж заморозило. Вони відразу догадали ся, що завзяте хлопя поїхало шукати

сестри, а з відтам на певно не верне ся, пропаде.

Коли се сказали Недолї, він говорив:

— Як хлопець з сього вийде цїлий, то тямте, що з нього кошовий буде...

VI.

Хлопець за сї два днї освоїв ся і зі степом і з Татарами, а тепер не лякав ся нїчого. У нього-ж була шабля і два пістолї, то не те, як він втїкав зі Спасівки. Тепер він вже між козаками бував у походї і бачив, як Татар бєть ся...

Їхав так підтюпцем аж до рана. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам з'їв кусок сухаря і поїхав дальше, держачись усе полудневого заходу.

Коло півдня він дуже знеміг ся, і спати хотїло ся. Муха страшенно кусала, і кінь обгоняв ся, що мога. Їдучи так, натрапив Павлусь на балку. В балцї в найвузшім її заглубленю росли корчі, а змежи них випливала вода з джерела. Тут був гарний холодок, що аж манив до себе. Павлусь загадав тут спочити до тої пори, коли трохи перестане жарити. Він розсїдлав коня і припняв його на мотузї до корча. Кінь напив ся води і став над потічком пасти ся. Павлусь з'їв жменю смаженої в салї каші, напив ся з джерела води і поклав ся в холодку на сїдлї спати. Якийсь

час чув, як кінь хрупав траву, як бреніли комахи в траві, перекликались пільні коники, а далї і заснув твердо.

Прокинув ся від того, що сонце вихилило ся зпоза високого берега і заглянуло йому у вічи. Він від разу нагадав, де він є. Від здорового сну йому весело стало на душі. Він почував в души певність, що сестру знайде і освободить. Загадав зараз їхати дальше, поки ніч настане.

Тепер лїпше було їхати. І кінь відпочав, і він почував себе здоровим і ситим. Вже над вечером доїхав до якоїсь ріки. Вода плила між двома досить стрімкими берегами. Тут і ночувати буде, аби лише пригоже місце знайти. Та як іно з'явив ся над берегом, його обсїла хмара комарів, що аж в очи лїзли. Від комарів найлїпше обігнати ся ватрою. Вона і вовка відстрашить; але за те Татарина може звабити. Треба би десь так в захистї, щоб не видно. Він узяв коня за поводи, йшов по над беріг і пильно розглядав ся. Тут натрапив два сторчачі під берегом, на сяжень високі каменї, що стоячи побіч себе, лишали між собою невеличку прогалину. Недалечко тих каменїв була відстай від води до берега, де можна було коня попасти. Перед тою прогалиною, що між каменями, ріс високий корч верболози. Павлусь аж усьміхнув ся, побачивши таке гарне місце. Зараз звів коня під беріг і припняв до корча.

Далї побіг на беріг і став збирати цїлими оберемками суху траву і бадиля. Усе те скинув з гори в прогалину між каменями. Тепер викресав огню, запалив віхоть сухої трави і пішов по-

за верболозу в прогалину. Без того не зважив ся йти. Він знав, що в таких місцях гадюка бува. Гадюка в день не страшна. Егеж! Кілько їх сам Павлусь намордував в степу таки ціпком. Та у ночи — то вже не те. Вона підповзне і вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахоря. Павлусь нераз те бачив, а тут знахоря нема.

І справді, коли Павлусь засьвітив в прогалині, зашипіла гадюка, втікаючи помежи корч.

— Вибачай, пані-матко — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспати ся. Сим разом вступись гостеви. За се рано спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Озираючи своє леговиско, він побачив під берегом печеру і подав ся туди з віхтьом горючої трави. На земли розлазили ся малі гаденята. Павлусь подоптав їх ногами. З печери вилетіла сова і трохи хлопцеви не трутила шапку з голови. Випаливши печеру, він приніс сюди своє сїдло і лагодив ся спати.

Він нагадав тепер, що йому їсти хочеть ся. Він не хотів з'їдати усїх своїх припасів. Забавляючи себе, він збирав подоптані гаденята і кидав в огонь. Вони на грани вертїли ся, пухли, а відтак тріскали, аж огонь розприскував ся. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусеви нагадало ся, чи не можна-б їсти печену гадюку, або... жабу. Таки жабу лїпше. В ріцї мабуть є жаби. Коби лише зловити, бо їсти страх хоче ся. Можна би і птицю убити з пистоля, та тепер ніч. Нїчого не поможе, треба печи жабу. Він взяв

жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб скочило справді у воду.

Хлопець поліз у воду і став собі сьвітити, забуваючи на всю небезпеку. Такого дива він еще не бачив. Вода була йому висше колїн. Була чиста. На сподї видно було пісок. Від сьвітла відбивало біле тїло його ніг.

Аж дивить ся, а біля нього щось плеснуло по водї. Він стояв, не рухаючи ся. Трава горіла ясно. З неї відпадали горючі іскри на воду і тут гасли шипучи. Павлусь побачив, як надплила риба. Вона дивилась на Павлусеві білі ноги, і повертаючи хвостом і порушуючи зївами, стала наближати ся до ноги. По дорозї проковтнула плаваючий вуглик, та зараз і викинула його з рота. Павлусь стояв неподвижно. Трава догоряла. Тодї Павлусь запустив блискавкою руку у воду, піймав рибу коло голови і впялив пальцї в її зїви. Догорячу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Лише бачив білу рибу у своїй руцї, що пручалась на всї боки.

— Се мабуть лїпше, чим жаба — подумав Павлусь: — Слава тобі Господи!

Вилїз на беріг і пішов у свою печеру, де вже огонь став пригасати. Докинув бадиля, полумя палахнуло, а Павлусь став справляти рибу. Він її зарізав ножем, випатрошив, посолив з усїх боків і поклав на грань. Відтак обертав її на всї боки, поки не спекла ся як слїд.

Павлусь не тямив, чи йому що так смакувало, як отся риба. Тепер помолив ся, вкрив ся кожухом і заснув безжурно.

Він прокинув ся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Отворив очи і побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений в подерту, замазану одежу і в татарську шапку. На ногах у нього були постоли, повязані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкудовчена чорна борода. Не було на ньому нічого, що показувало би, що се козак. Уся збруя у нього довгий ніж за поясом.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув тай сплюнув кріз зуби...

Павлусь присїв на лежанції і таки налякав ся. Таж се непремінно харциз, розбишака, про яких тільки від дїдуся наслухав ся.

Одного разу в Спасівції піймали парубки такого саміського харциза при конях. Він його бачив...

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як у йому серце затрівожилось.

— Не будь надто цїкавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайсь.

— Кудиж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе з собою.

Павлусь хватив митю пістоль і натягнув молоток...

Та заки вспів стрілити, харциз копнув його ногою по руцї, і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля бере ся!

Харциз одною рукою придержав Павлуся, а другою звязав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просив ся Павлусь, аж плакав: — Я так зі страху; ви мене страх налякали... я далебі нічого... я за сестрою глядаю.. її Татари в ясир взяли. Пустіть, дядечку... пустіть; Бога за вас молити буду, а то я припізню ся.

— Ну, заспокій ся! Я тобі дорогу до Татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спутав; ти кусать любиш...

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усьміхнув ся. Пістолі затикнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакав ся опять за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуся наперед себе.

— Ну, тепер поїдемо до Татар!...

— Дядечку, мене болять руки; розвяжіть, бо зімлію.

— Добре, я тебе розвяжу; та гляди: колиб тобі забаглось втікати або теє, то не прогніви ся, а головку тобі скручу, як горобцеви.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задеревів. У нього сьвітили ся очи мов у вовкулаки.

— Кудиж ви мене везете?

— Тобі кажуть: до Татар. Однака наша дорога. Ти за сестрою глядаєш?

— А вжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як янгол; Татари набігли на нашу Спасівку, багато люду піймали й її теж.

— А ти?

— Я втік на татарськім кони та по дорозї козаків здибав. Вони відтак розгромили Татар і багато наших Спасівчан освободили.

— Далеко звідсїля?

— Мабуть далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте...

— Дядьку! — сказав, по хвили.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, поможіть менї, будь ласка, сестру однайти, визволити. Велику заслугу у Бога мати-мете; до того я вам ще гарненько заплачу...

— А в тебе є гроші?

— Є, далебі: і червінцї і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вольна...

Харциз усьміхнув ся злобно:

— Ну, заспокій ся, побачимо... — За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справдї успокоїв ся. Хоч як харциз йому не подобав ся, він собі міркував, що за гроші усе зробить. Тож то зрадїє, як сестру викупить і освободить та привезе до дому! Харциз відгадав думку хлопця і був певний, що йому не втече, а буде його держати ся як репях.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купцїв, що вертали з Києва в Крим.

Було їх не більше, як двацять люда. Вони сидїли то на конях, то на татарських арбах, навантажених усяким крамом. Волїкли ся поволи. Вони зараз спостерегли харциза і пристанули.

Харциз віхавши між них, став щось по та-

тарськи розповідати, показуючи на Павлуся. Його взяли Татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки і ноги, повертали його головою і дивились в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зродилось лихе прочутя. Він догадував ся, що харциз продає його Татарам.

Впевнив ся у своїм прочутю, коли Татарин виймив гаманець з грішми і став їх лічити на руку харциза, що не злазив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня і подав ся в степ.

— Дядьку, дядечку, чого мене лишаєте? — голосив Павлусь; він хотів за ним бічи.

Харциз оглянув ся і каже:

— Глядай, дурню, сестри; вони тобі дорогу покажуть.

Павлуся придержав Татарин за руку:

— Не вткала, бо звязала тебе на мотузок; твій тато спродала тебе мені...

— Який він мені у чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а на здогін харцизеви гукнув:

— Продав ти мене, Юдо; Бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві і став страшенно плакати.

Харциз був дуже вдоволений. Добув без труду коня, сідло з червінцями, та ще за хлопця гроші взяв. Тепер поїде денебудь у город і загуляє, загуляє, аж чортам стане заздро. Він став співати, аж луна по степу пішла.

Він такий занятий був собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Кілька разів з ра-

дощів потягнув коня нагайкою і їхав так до вечера. Був голодний як вовк, у нього не було нічого. Коби так денебудь поживити ся...

Аж нараз побачив ватагу козаків, що надїхали з противного боку. З ними не конче радо хотїв харциз стрінути ся, аби часом не трапити якого знакомого. Про нього недобра слава ходила на Українї. Його знали як потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було у нього гріхів на душі. Він показував Татарам дорогу на Вкраїну, крав козацьких коний, хлопцїв та дївчат, де трапило ся, і перепродував Татарам. Тепер наткнув ся він на козаків так нежданно, що нікуди було втїкати. Непремінно зловлять на аркан або убють з рушницї; а так, то може ще вибрехати ся. На Українї не був вже кілька років, змінив ся з лиця, і певно його ніхто не пізнає.

Він здіймив шапку і став вигукувати:

— Пугу, пугу!

То була ватага Недолї.

Харциз приїхав до нього.

— Братїки, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінув ся...

— Ти з відкіля?...

— Я з татарської неволї втїк. Пять лїт мене поганцї мучили, та вдалось менї на татарському краденому кони втечи. Десять днїв степом їхав та хиба сирою рибою живив ся, бо і кресива у мене не має, щоб огонь розвести. Дайте, братцї, щонебудь їсти...

— Ну, ладно — каже Недоля — будь нашим гостем. Дайте йому щонебудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він не злазячи з коня, заїдав, аж тріщало. Йому стали козаки пильно приглядатись. Особливо Непорадний оглядав його на усі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже; звідкіля ти його узяв? — питає Непорадний.

— Татаринови вкрав, прости Боже гріха — каже харциз, усьміхаючись.

— Пане сотнику — каже Непорадний, — він бреше; сього коня я знаю; се той, що хлопець на ньому втік, і сїдло те саме.

Харциз поблїд.

— Про якого хлопця — каже — ви говорите? Я нїчого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кількох козаків. Його стягнули з коня і звязали.

— А дивіть, хлопцї — каже оден — далебі, і Петрові пістолї має.

— Признавай ся, душегубе, де ти хлопця дїв? — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопцї, нам ночувати пора. Розпалїть огонь, а відтак припечи його зелїзом, поки не скаже правди.

До харциза приблизив ся і Татарин, що тепер пристав до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по татарськи.

Харциз мовчав.

— Я його знаю — каже Татарин до сотника: — Він потурнак, Татарам служить, людий продає. Його звуть Карим.

Харциз поблід ще більше, тепер йому амінь.

— Егеж, се той Карий! Його ціла Задніпрянщина знає; жінки дітий ним лякають... Ось ти, небоже, знав, де захорони шукати!...

— Чи ти скажеш вже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля:

— Я з тебе шкуру зняти прикажу.

— Я продав його Татарам крамарям.

— Панове молодці, в сідлі ще є гроші заховані, так як були.

— Панове товариші — питає Недоля, — зробимо над сим безбожником суд. Він відрік ся Христа, пристав до нашого найтяжшого ворога, зраджував братів своїх, продавав християнських дітий поганцям; що йому за се зробити?

— Смерть! — гукали козаки. Вони готові були кинутись на нього і розірвати в шматки.

— Смерть то мало — каже Недоля, — за те його або кіньми розірвати або на паль вбити.

— Шкода коний поганити таким псом — каже оден козак.

— А паля відкіля візьмемо?

— Чуєш, Гусейне — каже Недоля до Татарина, — візьми ти його і роби з ним, як знаєш; будь йому катом.

Татарин дуже зрадів, аж показав білі зуби.

— Я з ним маю давні діла — каже до Недолї.

— Бери його.

Татарин виймив ножа і наближив ся до Карого. Той задріжав і видивив ся наляканими до смерти очима на свого ката. Татарин дививсь у вічи Карому, та від того погляду Карому кров стинала ся в жилах.

Карий нагадав щось дуже страшного, наче чоловіка з того сьвіта побачив.

— Пізнаєш мене? — цїдив слово за словом Татарин: — Я Гусейн, син Мустафи... Тямиш? Ти кляв ся бути менї побратимом, на шаблю присягав... а відтак... ти зарізав старого батька і обрабував... ти тямиш? Ми приняли тебе в хату як свого, а ти зрадив...

Козаки дивились на сю сцену. Хто розумів татарську мову, почував страх, наче двох чортів побачив.

Карий сидїв на земли, дрожав тїлом і не міг очий відірвати від Татарина, що стояв над ним, нахиливши ся з ножем в руцї, та впялив в нього своЇ чорні блискучі очи.

— Яку-ж тобі смерть зробити, мій побратиме? Ну, не бійсь! Легенько тебе візьму, по знакомству тебе візьму у своЇ руки, як мати бере дитину. А може сам собі вибереш? Як тобі любо... Ти мистець вигадувати муки... За тебе о-

дного я козаком служити-му вірно до смерти, ось що... Але ти, небоже, у пеклї чортам розказувати будеш, з якою пошаною побратим Гусейн виправляв тебе на той сьвіт...

Татарин рванув Карого за волосє і повернув спиною до себе. Відтак розрізав на плечах кожушину і сорочку.

Карий не пробував боронитись; він сидїв на земли неворухливий мов колода.

Татарин різнув два рази по плечах, а відтак шарпнув з гори на долину і видер довгий кусок шкіри.

Карий здрігнув ся, не вимовивши слова. І Татарин нїчого не говорив, лише мурнотїв саме атк як кіт, коли держить в зубах миш.

Відтак став здирати шкуру з плечий, оден пас за другим. Тепер перевернув Карого горі лицем, прикляк йому на груди колїном, отворив нац силу колодкою ножа рота, витягнув язик і відрізав та відкинув на бік мов кусок мяса.

Татарин виглядав страшно. З окрівавленими руками, з затисненими зубами він порав ся біля Карого, начеб оправляв барана. Тепер піднїс ся трохи і різнув ножем по животї, аж тельбухи вийшли.

Козаки відвернули ся. Вони не могли на таке варварство дивити ся.

Карий стогнав мов недорізаний віл.

— Досить! — гримнув Недоля: — Відрубай голову тай годї, не муч його!

Татарин поглянув на Недолю, мачеб він йому хотів одняти найбільше добро. Але годі було спирати ся з сотником. Він махнув ножем і відрізав голову.

Козаки стали розходити ся з відразою.

Татарин взяв Карого за ногу і поволік у степ.

Проклін Павлуся здійснив ся.

VII.

Павлусь виплакавшись, заспокоїв ся. Він сидів на татарській арбі, підогнувши коліна під бороду і замислив ся, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому кусок паланиці і кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паланицю і випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

„Може воно гак і ліпше", подумав Павлусь, „що я між Татар попав ся. Вони мене завезуть у Крим, то може і сестру легше однайду".

— А куди ви їдете, люди добрі? — осьмілив ся спитати.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами; як будеш добрий, то і тобі буде добре.

Ті Татари видались Павлусеви якимись добрячими людьми, не такі, як ті, що Спасівку грабили. То були крамарі, такі самі, як ті, що нераз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселійшав і став Татар цікаво розпитувати про усе. Він їм подобав ся. Через

кілька днів він освоїв ся з таким житєм. Помагав Татарам у всьому і вчив ся запопадливо татарської мови. Він був понятливий, і Татари не могли надивуватись йому. Другі бранції були якісь дикі, заєдно плакали: а Павлусь, вивчивши татарські слова, послугував ся ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший Татарин з сивою бородою.

— А куди мені втікати? Без коня, без збруї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають...

— Ми купці. Ти остань між нами, нашу віру прийми.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хибаж між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш виречи ся хреста, плюнути на него.

Павлусь плюнув би Татаринови в очи за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити вашої мови, а се опісля...

— Добре, певно! — говорив Татарин: — Коли станеш муслємом, то і вольним станеш; а потому можеш до великої почести у нас дійти... ти гарний хлопець. Неоден з ваших був у нас великим везиром у падишаха в Царгороді...

— А що се падишах?

— Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан; знаєш: цар, одним словом...

— Того не знаю. У нас на Вкраїні нема царів... а є гетьман, а на Сїчи кошовий атаман...

— То ще більший. Вашого гетьмана можуть скинути, а вибрати другого. У нас не так. У нас, хто вродить ся падишахом чи ханом, то вже й до смерти ним буде...

— А кілько ви за мене заплатили тій собаці? — питає иншим разом Татарина.

— Двацять золотих.

— Ов, то мало! — каже Павлусь, сьміючись.

— А ти варта більше?

— Я би був вам дав за себе в десятеро тільки.

— Хибаж у тебе є гроші?

— Тепер нема, а були в сїдлї; той собака харциз забрав враз з конем.

— Чому ти нам, не сказав сього? Ми були-б одбили...

— Може я колись з ним стріну ся... Як він зве ся?

— Ми його звемо Карим.

— А чи у вас Татарів спродають теж?

— Нї не можна людий своеї віри продавати; за се велика кара.

— Ось бачите, а він свою віру спродав...

— Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує.

„Такі то і ви“ подумав Павлусь, „що зі злодіями крамарюєте!“

Павлусь побоював ся, що його теж продадуть в Криму на базарі, і спитав раз проте Татарина.

— Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

Павлусь не хотів з сими купцями розставати ся. Він гадав, що з ними їздити-ме по цілому Криму та так і сестру відшукає,

Дорога до Криму тревала дуже довго. Навантажені арби волоклись поволи, а вже кожда переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучив ся татарської мови настілько, що розумів, коли до нього заговорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець показував ся до всього охочий і щирий і сповняв усі роботи справно.

Татари були з нього раді і були певні, що він збісурманить ся. Хлопець був супроти них наївний, розказував їм просто, о що його питали. Він розказав їм, як Татари зруйнували Спасівку, як він втікав та як відтак козаки розгромили Татар. Одного лише не сказав і се заховав собі на дні души, що він їде в Крим на те, щоби ратувати сестру з полону. Колиб не те, він вже давно був би втік, не надумуючись, бо мав до сього богато нагод.

Татарів навіть се дивувало, коли раз стрінули в степу чумацьку валку. Павлусь розмовляв з чумаками, але не просив, щоби його викупили та взяли до дому. В часї дороги Павлусь пильно придивляв ся, куди їхали. Старав ся затямити кожду річку, кождий брід і все те, по чім сю дорогу можна би пізнати.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь побачив уперве море, і у нього сильнійше забило серце.

Тепер зачинала ся Татарщина. Зараз за Перекопом побачив перші татарські аули. Які-ж вони були несхожі на вкраїнські села. Чужина аж била у вічи. Павлусеви тепер стало лячно. Поки ще бачив степ, йому здавало ся, що він дома. Тепер ні сліду по Україні. Його опустила звичайна відвага і він трохи не заплакав.

Переїхали кілька аулів. Ватага і тут тягла ся поволи. Татари виходили і придивляли ся їм, а дехто розпитував за своїх знакомих, що пішли загоном по Вкраїні.

Та купці не знали, що на те сказати; вони ні з ким не бачили ся.

Наконець станули в селї Коджамбаку, де була їх оселя.

Сулєйман-ефенді, той старий з сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже богатим купцем татарським. Він вів широку торговлю між Царгородом та усїми надморськими містами а Уркаїною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Длятого його оселя виглядала як мале місточко. Стояли тут рядком доми камяні звичайні і на поверх, були шопи на вози і конї, склади з крамом, а при однім боцї стояв великий поверховий дім, де мешкав сам Сулєйман. Той дім припирав до великого огорода. Усї ті будівлї разом були оточені густим частоколом, а в ньому було двоє воріт напротив себе.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він єще не бачив. Ходило туди много людий. Доси здавало ся Павлусеви, що Татари то найчорнійші люди на сьвіті. Тепер побачив губатих чорномазів з Африки, що звивались як чортяки. Їх Павлусь найбільше бояв ся.

Сулейман приїхав на своїй арбі, де і Павлусь сидів, під сам рундук дому. Звідси повиходила служба і стали низько кланяти ся Сулеймановн. На стрічу батькови вийшов його син Мустафа, що в неприсутности батька завідував його цілим майном.

Коли звитали ся, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся:

— Хто се?

— Сього хлопця привожу тобі на гостинця, я його купив. Поклонись новому твому панови — сказав Сулейман до Павлуся: — Будь слухняний як і доси, а буде тобі добре.

Павлусь здіймив шапку і вклонив ся по свойому.

Мустафа сказав щось якомусь Татаринови, сей взяв Павлуся за руку і повів між челядь.

Челядь мешкала на долині. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер покмітив, що всї вікна на горі були прислонені густою деревляною решіткою.

Війшовши до челядної, Павлусь не знав, що з собою робити. Прийшов найстарший між слугами і став його з усїх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивував ся, як сей Татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув Татарин і вийшов. До Павлуся приступив один невольник Українець.

— Ти його так не питай, а то розсердить ся та ще побє.

— Та за якого біса мене бити має? Хиба я йому що зробив?...

— Тут бють, хоч і нема за що. Він бач потурнак, так хто його спитає за Вкраїну, він дуже соромить ся, бо совість гризе, що покинув Христа і збісурманив ся. Того він і злющий такий на нашого брата мов пес, гірш Татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років пять, небоже! — він охнув.

— Тут тяжко жити?

— Сказано, неволя. А тут ще рай насупроти того, що у других. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, чим є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а сей потурнак Ібрагім, то сам чорт.

— Не пробували тїкати?

Невольник усьміхнув ся сумно.

— Заки добіжиш до Перекопу, так пять разів зловлять. А коли зловлять, так або повісять або в неволю до Турків продають; а все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато люда з відсіля втїкає...

— Бо тут і богато є хрещеного народа, то декому і вдасть ся втечи.

— Як вас, дядьку, звуть?

— Остапом Швидким.

В тій хвилї вбіг до челядної чорномазий невольник і прикликав Павлуся до пана. Павлусь пішов за ним на гору і вступив до сьвітлицї. Вона була простора і мала кілька великих вікон в одній стїнї. Попід стїни йшли підвисшеня, вкриті килимами; цїлий поміст теж був застелений килимами. Стїни були помальовані червоною, синьою та жовтою краскою в цьвіти та в лїнії. На підвисшеню сидїв Мустафа, перед ним стояв маленький столик; на ньому жарила ся велика мов кадильниця люлька, з котрої Мустафа потягав цїлі клуби диму. Відтак лежали ріжні ласощі.

Павлусь здіймив шапку і вклонив ся.

— Приклич товмача — каже Мустафа до слуги.

— Не треба — каже Павлусь, — я знаю по вашому.

— Чи так? Ну побачимо, як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звуть.

— Нї, тебе так звали; ти звати-меш ся тепер Гусейном.

— Я не хочу; я ще не приняв вашої віри...

— Дурень ти! Не приняв, так приймеш...

— Нї, не прийму; моеї християнської не покину ся.

— Як приймеш нашу, будеш свобідний.

— Не хочу, нї за що в сьвітї.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте, то нї. По-що менї відтак в смолї горіти...

Мустафа засьміяв ся з наївности хлопця.

— Кажу тобі, що свобідним станеш...

— Я і так визволю ся, коли захочу...

— А то як?...

— Втечу, тай годї...

Мустафа засьміяв ся опять.

— А знаєш ти, що у нас втїкачам роблять?

— Знаю. Повісять; а коли не спіймають, то таки пропало.

— Я хотїв тебе взяти до покоїв за служку.

— Беріть, де хочете; я поти буду добрий, поки менї буде добре...

Павлусь навчив ся балакати з Татарами прямо і отверто. Та се не подобало ся Мустафі. Він поморщив брови і сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий; як ти до мене одзиваєш ся?

— Хибаж ви не чоловік?

Мустафа плеснув в долонї.

Війшов потурнак наставник.

— Сього зухвалого ґіявра випарити і до конюхів дати!

Потурнак хватив Павлуся за руку і повів у долину.

— У тебе, хлопче, за гострий язик; гляди, щоб не врізали...

На долині в челядній вибили Павлуся так, що зі спини аж кров потекла. Хлопцеви текли сльози з очий, аж закусив губи до крови, а не видав ні одного стону. Він сів на земли і тряс ся цілим тілом. Ось попав ся... Гадав собі цілком инакше, а воно ось що. До нього приступив земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Підмовляв мене на бісурманську віру, так я не хотів...

Я говорив з ним, як з чоловіком, а то зьвір.

— З ними не можна просто балакати, як з нашим братом; з ними треба хитрити, низько кланятись... Що-ж ти сказав?

— Я казав, що як мені буде тут зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто-ж так говорить?! тобі треба було показувати покірного, тебе лишили би в горниці на послугах...

— Не хочу — каже Павлусь: — Найліпше коло коний ходити.

— Кудиж тебе призначив?

— До конюхів...

— Не гадай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім, то янгол. Там найтяжше...

Остап здіймив з Павлуся сорочку і помастив якоюсь мастию його рани від нагайки.

— Ти, братіку, зле зробив; там тебе замучать.

— Алеж я першої ночи втечу — одповів Павлусь: — Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вбють або продадуть першому ліпшому Таринови. Ти слухай, будь покірний, то пан тебе простить, та вижидай ліпшої пори.

— Аж до смерти...

— Ні, не до смерти. Тут можуть леда день набічи Запорожці. От такої хвилі усі християнські бранції ждуть як спасеня. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядьку, де тут в Криму може бути моя сестра? Її сього літа полонили Татари...

— Кілько їй років?

— Тринацять буде.

— А гарна вона?

— Як мальована.

Остап став хитати головою.

— Ледве, чи ти її найдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На усіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину за море вивозять красших. А тих базарів тут много, много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба би богато гроший...

— Я їх не маю...

Розмова перервала ся, бо саме війшов в челядну Ібрагім Потурнак і велїв Павлусеви збирати ся в степ до табунів.

Павлусь успів лише обміняти ся очима з земляком.

Вийшов перед дворище. Тут стояв Татарин на кони. Павлусеви вказав коня і велїв сїдати охляп без сїдла. Той Татарин не знав української мови і не говорив нї слова.

Павлусь оглянув цїлу оселю. Хоч страх болїла спина, він дививсь на Татар згорда.

„Допоможи менї, Господи Спасе і сьвята Покрово, визволити ся та козаком стати! Усї сї шалаші я з димом пущу і з долиною зрівнаю“.

Павлусь, їдучи майданом, здіймив шапку і став молити ся.

Коли виїхали у степ, він важко задумав ся над тим, що довідав ся від земляка. Він втратив надію на те, щоб сестру визволити.

Старшина над конюхами був уже старший лїтами Татарин. Він зараз догадав ся, що Павлусь щось дуже провинив ся, коли його сюди послали.

Перше привитанє його було, що вдарив його долонею по спинї. Спина заболїла так, що Павлусь аж крикнув з болю.

— Дай йому спокій, Муйо! — каже Татарин, що його сюди привів: — Його йно-що вибили.

— Тут єще не так вибють, коли буде неслухняний...

Павлуся заставили доїти кобили, робити каймак (сир) та кумис (горівку з кобилячого молока). Не було йому супочинку від сьвіту до ночи. Та Павлусь робив своє діло, слухаючи у всїм Муя. Битя він бояв ся як огню. Так трівало три неділї.

Тепер післав його Муйо пасти табун. Се вже була лекша робота і більше свободи.

Павлусь любив конї.

Як іно дістав ся сюди, став придумувати над способами утечі. Коня вже вибрав найлїпшого. Приготовляв ся до утечі поволи і з розмислом. Він став обкрадати товаришів конюхів. Одному вкрав ножа, другому сумку на харч, третьому узденицю. Усе те ховав ночию в дуплаве старе дерево. При сїм був смирний, слухняний, усїм служив охотно, так що нїхто його не підозрівав.

Павлусь заєдно думав над тим, чого йому в дорозї буде треба, і зараз для себе прятав.

Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун.

Він пізнав зараз Павлуся і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут?

— Добре, дуже добре.

— А спина загоїлась?

— Нї знаку нема.

— Так навчило тебе бути покірним?

— Навчило.

Муйо признав, що Пало (так його тепер прозвали) дуже добрий хлопець і слухає.

— Позавтра вернеш до покоїв...

— Як прикажете.

А собі подумав Павлусь: „чорта лисого скорше побачиш, чим мене в покоях“.

Другі невольники дуже завидували Павлусеви.

Мустафа застав при конях великий порядок. Похвалив усїх і нагородив Муя.

Настала ніч.

Павлусь не хотїв довше відкладати утечі: „Або втечу і верну сюди з козаками і усї ті шатра попереверітаю, або мене зловлять і повісять. Довше у такім оставати не можу, а бідної Ганни мабуть не відшукаю, пасучи табуни або послугуючи Татарам у дворници“.

Коли усї позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, надягнув кожушину, перевісив сумку з паланицями через плече, узяв сїдло і пішов між коний.

Свого вибраного ще з вечера припняв на мотузї. Тепер осїдлав його, перехрестив ся і рушив на північ до Перекопу.

Павлусь набрав досьвіду. Він знав, як зловити в ріцї рибу, як застрілити з лука птицю; а ще знав, що се харциз і як його треба лякати ся.

Колиб іно за Перекіп, а там вже степ. А в степу може і козаків стрінути. А нї, то навпростець на Січ запорозьку... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він виминав татарські аули і їхав навманя степом.

Коли розвиднілось, годї було хлопцеви не стрітити Татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і спитав ся, кудн він їде. Тодї Павлусь вимовляв ся, що його післали за орудкою і він має вертати зараз. Його не спиняли.

Та трафив ся оден Татарин, що йому не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав инакше аул, звідки буцїм-то виїздив. Татарин звязав йому руки і повів прямо в Коджамбак, де сподївав ся взяти нагороду за пійманого втїкача.

Павлусь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого житя, та дарма, така вже козацька доля. Про се він богато наслухав ся від покійного дїдуся. Він теж козацька дитина, і не лїпший від других. Як гинути, так гинути.

Павлусь був гордий з сього, що він, хоч так ще молодий, а зазнає козацької слави. Його певно посадять на паль. Та він піде сьміло на смерть з козацькою піснею на устах. Ворог певно не побачить його плачу, та він ще погано вилає усїх Татар і їхнього Магомеда. Тож то Татари лютити муть ся, коли він, заки йому відрубають голову, гукне на все горло: „Ви всї свинячі пута, а ваш Магомед то цїла свиня!“ Павлусеви стало від сього сьмішно, і він справдї засьміяв ся в голос.

— Чого ти сьмієш ся? — питає Татарин.

— Хиба-ж не можна?

— Ти певно не знаєш, що тебе жде?

Павлусеви мелькнула через мозок спасенна гадка. Він одповів:

— Як відрубають голову, то не одну а дві.

— А то як? Хиба у тебе дві голови?

— В мене одна, а в тебе друга, то чейже дві.

— Хиба-ж мені за що?

— Побачиш. Ти сподієш ся заплати за втікача?

— Еге-ж! Сулейман-ефенді богатий чоловік і заплатить добре...

— Так як усе?

— Так як усе.

— Коли бо нї. Сим разом або голову втне або вибатожити повелить...

— Тобі би язик врізати за твою дурну балачку — сердив ся Татарин.

— Та не сердь ся, бо я правду кажу. Та одно тебе спитаю: чи ти мене пустиш їхати, куди я пустив ся?

— Нї.

— Значить: приведеш мене до дому Сулеймана?

— Етуті (так)!

— Ну, добре; менї вже тепер нікуди їхати, а прямо до дому.

— А хиба-ж ти не втїкав на Вкраїну?

— Йок (нї); мене послав пан за знахором. В степу знахор, славний знахор живе. Я знаю його печеру. У мого пана син недоліток занедужав; що й робили, нічого не помага. Дак бранції переповіли панови про нашого знахора. А він менї дідусем по мамі приходить ся. Дак пан Мустафа

кличе мене, гладить по голові тай каже: „Їдь, каже, за тим славним чоловіком; бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїжджає сюди. Я його золотом обсиплю, коли поможе. Коли не привезеш, каже, так твоя смерть“. Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну! Мустафа-ефенді гарненько тобі подякує.,.

— А ти певно брешеш...

— Незадовго побачиш, чи брешу. Їдьмо скорше...

Татаринови стало страшно. Він знав, що Мустафа строгий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь став поспішати.

— Чому ти мені від разу сього не сказав?

„Бо мені самому таке на гадку не прийшло“ подумав собі Павлусь, а голосно каже:

— Тепер можу тобі сказати усе. У нас так: коли їдеш за знахором до хворого, дак ані не оглядай ся позад себе ані не кажи нікому, куди їдеш, а то вся сила знахорова пропала, і хворому не поможе. Як прийдеш до знахора, дак він зараз тебе пита: „А не оглядав ся позад себе? Не казав нікому, куди їдеш?“ Ти скажеш правду, то він і вусом не поведе і не поїде. А коли ти оглядав ся або сказав, а збрешеш, так він поїде, але не вилічить. Тому-то я тепер до знахора не поїду, бо колиб збрехав, і він приїхав, а не поміг, то Мустафа-ефенді йому голову відрубати каже; а мені його шкода, бо кажу тобі: він мені дідусем приходить ся і славний знахор. Йому 150 літ з роду. Борода у нього по саму землю, а вії такі, що

ціле лице засланяють. Казала моя покійна бабуся, царство її небесне, що він вродив ся з зубами, з оселедцем і з вусами.

— А як той знахор називає ся?

— От цікавий! Сказати би тобі ще, де він живе? Вибачай. Не можу. Впрочім нерадив би я вашому братови до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів, значить. Дак коли до нього наблизить ся хто нехрещений, дак йому зараз зірвуть голову, а туловище з душею в пекло понесуть.

— То він Татар не може лічити, коли так...

— Тож бо і є, що він лічить усіх без розбору, і Татар і скотів... лише, що не в своїй печері, а в дома у недужого... Та чого ми станули?

— Я розвяжу тобі руки...

— О, ні, вибачай; я ще хочу жити. Як верну ні з чим, так Мустафа велить голову одрубати; хай рубає тобі, а не мені, розвязати себе не дам...

Павлусь стиснув коня ногами і став втікати. Татарин таки налякав ся. Він Павлуся таки придержав і розтяв ножем мотуза.

— Еге, Татарине, я тебе не лишу ся. Ти мусиш поїхати зі мною до мого пана і всьо гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин хотів втікати, так Павлусь хопив його коня за поводи, і став плакати. Татарин повірив тепер. Він закляв люто і виймив ножа.

— Хочеш мене зарізати? Добре. Менї все одно. Заріжеш ти, дак не відрубають голови. Менї з головою красше вмирати. Та се тобі не поможе. Кінь мій побіжить до дому, за мною пішлють глядати, і уся правда вийде на верха, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро вивчив ся татарської мови, та ще до вас пристану геть! Ну ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию.

Того лише Татарин ждав. Він завернув коня і став що сили втїкати. Павлусь став за ним гонити і кричав:

— Агов, чортів сину, пожди!...

„Ну слава Богови, одвязав ся. Тепер менї до табуна вергати, бо сей діявол за далеко мене завів. Я знаю, що у Татар менше карають, коли бранець сам верне ся з доброї волї. Моя казка про знахора була добра. Геть Татаринови голову завернув. Попробую колись у друге; може вдасть ся. Тай ще не на кони менї втїкати, а пішки бурянами.

Павлусь вернув до табуна над вечером.

Коли того дня рано донесли Мустафі про утечу Павлуся невольника та ще про крадїж найкрасшого коня, він зараз розіслав гоньцїв і назначив таку кару: сто нагаїв дротяних на спину, а коли від сього не здохне, так продати його першому стрічному Татаринови. Але Павлусь вернув сам. О сїм звістили Мустафу, і він перемінив засуд на двацять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселї Сулеймана на очах усїх невольників, аби їм відійшла охота втїкати.

Коли Павлусеви се сказали, він ні раз не налякав ся. Він був певний, що Сьвята Покрова і тут його заступить.

Як колиб нічого не стало ся, Павлусь заснув твердим сном...

На другий день рано його привели до
Тут на майдан позганяли усїх невольників. Павлусь поглянув на них і покмітив Остапа Швидкого, що стояв в гуртї і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім; у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і став невольникам голосити, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його зразу на сто дротянок та відтак у превеликій своїй ласкавости зменшив йому на двацять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивляв ся, чи його засуд буде як слїд виконаний, та яке зробить вражінє на невольниках.

В тій хвилї вїхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька богато одягнених слуг. Усї розступились. Він вїхав в середину і тут проголосив співучим, трохи гугнавим, голосом от що:

— Слухайте, невірні ґіяври! Мій пан, ханський Девлєт-ґірей Ібрагім і любимець — нехай йому Аллах дасть довгий вік, звелїв у своїй ласкавости спитати вас, невірних українських бранцїв, чи не знає хто, де перебува син його милости Девлєт-ґірея, славний лицар Мустафа-ага, що сього лїта ходив з загоном воювати невірних на Вкраїну для слави Аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане ся достойним

ласки і нагороди його милости. Хто-ж би се затаїв, може готувати ся вже тепер на смерть, бо його непремінно повісять.

Оден Татарин брав ся голосити те саме по українськи.

Тоді Павлусь виступив перед муллу і сказав по татарськи:

— Я знаю, де пробува твій пан...

Мулла подивив ся згірдно на Павлуся.

— Ти не можеш сього знати, бо ти вже тут довше, а се стало ся сего літа.

Ібрагім потурнак, зігнувши ся в три погибели перед муллою, потвердив, що Павлусь привезений сього літа.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, так тобі вріжуть язика.

— Не тобі скажу, а твому панови.

Мулла закусив губи.

— Сього невольника забираю зараз до його милости Девлєт-ґірея Ібрагіма.

Усі невольники охнули. Вони раділи, що Павлуся минула кара.

— Сідай на коня і їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер велиш бити, чи аж верну ся від його милости?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засьміяв ся йому у вічи. Він знав, що тепер над ним могуча рука Девлєт-ґірея та що його тепер ніхто не сьміє торкнути.

VIII.

Девлєт-Ґірей Ібрагім мешкав в столици кримського хана в Бакчісараю. З Коджамбаку треба було їхати туди яких три дні. За час тої дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити дальше.

З першу він дуже радів, що уйшов строгої кари, і тепер почував себе цілком безпечним. Сю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоби віднайти і освободити сестру. Він уложив собі цій плян, як се зробити. Знав добре, що Мустафа-ага певно живий у полковника і що його знайдуть, як лише покаже їм дорогу. За се відкритє можна надіяти ся великої нагороди, а навіть свободи; а тоді верне враз з сестрою на Україну. Він і не думав о тім, щоби без сестри вертати, і вірив, що йому Бог поможе сестру віднайти.

Коли наближав ся до Бакчісараю, побачив щось таке, чого до тепер йому не довелось на очи видати. Здалека від сходу сонця ясніло щось високе з білими пятнами на вершку.

— Що се таке? — спитав Павлусь у мулли.

— Се гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще не чував. Він не допитував ся більше. Се пояснив йому другий Татарин, що знав українську мову. Павлусь з роду гір не бачив. Йому стало лячно.

— Хибаж ми тамтуди поїдемо?

— Нї, Бакчісарай перед горами.

І справдї перед ними лежало місто, столиця татарського хана. Про нього він чув від дїдуня і рад був, що його побачить. Дворище Девлет-Ґірея лежало по тім боцї міста. І випало їхати довгими вузкими уличками. Домівки великі, оточені високим муром, вкриті червоним або зеленим черепом. Поміж дворищами густі садки, з яких під сю пору поопадало листя.

По дорозї стрічали піших і кінних Татар. Вони кланяли ся муллї і вступали ся з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-Ґірея. Воно дуже подобало на оселю Сулеймана. Служба вже звістила Девлет-Ґірея, що мулла вертає з якимсь молодим ґіявром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, щоб зараз перед нього явив ся.

Служба забрала від них конї, і мулла повів Павлуся на гору до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутний пане. Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі бє. Салїм алейкум! Мулла вклонив ся низько головою, відтак приложив руку до чола, загнув нею в повітрю лук до грудий і звідси зробив рукою низький поклін.

— Витай, добрий мулло! Що приносиш? Алейкум салїм!

— Сей молодий ґіявр, невольник твого слуги Сулєймана з Коджамбаку, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлєт-Ґірей до чорного слуги.

За той час міг Павлусь придивити ся Девлєт-Ґіреєви. Се був хлоп дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

— Не треба, пане, товмача — обзиває ся сьміло Павлусь і вклонив ся низько по татарськи Девлєтови: — Я сам вмію по татарськи; розмовимось...

— Ти-ж недавно між нами...

— Недавно, а ваша мова менї подобалась.

— Гарний з тебе хлопець... Тобі і віра наша сподобає ся, коли між нами останеш; а тодї жде тебе гарна будучність.

„Собача ваша віра!" подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода, колиж збрешеш, так хай тебе Аллах...

— Я скажу правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічи Мустафу-агу у битві; а що відтак з ним стало ся, се знає моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетови се не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що йому аж страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Нї раз нї; вона всьо бачила... Колиб її лише найти; вона у Криму між бранцями. Мустафа був у Спасівцї, була битва з козаками... Мустафу піймали живого. Де він тепер, се знає Ганна...

— Яка Ганна?

— Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати; вона знає.

Павлусь налякав ся грізного погляду Давлєт-Ґірея і сказав усе, задержуючи собі одно, що могло спасти сестру.

Девлєт-Ґірей подобрів. Він плеснув у руки і казав прикликати свого завідчика.

— Слухай! — каже йому: — Випитай сього молодого ґіявра про його сестру і зараз менї її вишукати між бранцями. Колиб її не було у Криму, так спровадити її за всяку цїну, хочби з кінця сьвіта.

Завідчик став випитувати Павлуся про Ганну, про її лїта, зріст, волосє.

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло! — каже Девлет-Ґірей: — Возьми сього малого до гостинної, щоб йому нїчого не бракувало...

Павлусь вклонив ся в пояс Девлєт-Ґірейови і пішов за муллою до гостинної.

— Чи відшукають її? — питає у мулли. Йому треба було до повного щастя ще й певности, що сестра найде ся.

— Приказ мойого пана се закон — каже мулла: — Вони її найдуть, де би нї була; з самого Царгорода її спровадять. Мій пан має велике слово не лише у нашого хана, але і у самого падишаха. Щасливий ти, хлопче, що під таку сильну руку попав ся. Та коли би ти сказав неправду... знаєш? тобі би язик врізали. Мій пан усїх брехунів і клеветників так карає.

— Мене так не покарає, хай йно сестра найде ся.

Оставши сам у сьвітлици, вистеленій мягкими турецькими коврами, впав навколїшки і став молити ся:

„Боже наш! Я бачу Твою руку у сїм усїм. Я бідний невольник пустив ся навманя, бачучи у сїм цїле моє спасенє. Ти вдержав мене і завернув, та се менї вийшло на добре. Мали мене нагайками вбити, та Твоя могутна рука спасла мене. Чи гадав я, де мене Твоє сьвяте провидїнє заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допоможи менї! В Тобі цїла моя надїя!“

Павлусь став страшенно плакати, а коли заспокоїв ся, заспівав собі перший раз, як втїк зі Спасівки: „Під Твою милость“!

Він сам не пізнав свого голосу, так довго його не чував.

Тепер жилось йому дуже добре. Йому оставили свободу, що завгодно. Виходив, коли хотїв, на місто; знакомив ся з ровесниками з богатих татарських родин; їздив на кони, стріляв з лука та з рушницї. Був веселий і за се його дуже усї полюбили. Девлєт-Ґірей казав йому видати гарну одежу, і тепер годї було пізнати в Павлусю того обідраного невольника, кінського пастуха.

Девлєт-Ґірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих Татар, що вернули з походу, що Мустафа справдї грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками, і там пропав його син одинак. *Більше Татари* не вміли сказати.

Девлєт-Ґірей і Павлусь побоювали ся тепер одного: а коли дївчини не знайдуть?

У такій непевности жили три неділї. Аж одної пятниці в ранцї, коли Татари молили ся в мечетї і з ними був сам Девлєт-Ґірей, появив ся в його дворищи на запіненому кони гонець з вісткою, що дївчину знайшли і везуть на татарській гарбі.

Молитви не вільно було перебивати, тож ждали всї, поки Девлєт-Ґірей не верне.

Гонець розповів, що дївчину найшли в Анатолії, прибережнім городї Криму. Її мали вивезти до Царгороду для якогось турецького баші, та що її вже тодї захопили, як мала сїдати на турецьке судно з иншими вибраними бранцями.

— Слава нехай буде Аллахови! — проговорив Девлєт-Ґірей, підносячи руки і очи в гору.

— Слава-ж Тобі, Господи! — сказав Павлусь, зняв шапку і перехрестив ся.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлєт-Ґірея не посьміли йому нїчого казати.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись: — Позволь менї поїхати напроти сестри. Моє серце так стужило за нею... Позволь менї, прошу...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого — каже до гонця — і проведи молодого назустріч.

Зараз вивели осїдлані конї. Павлусь скочив на коня як птах і, вклонившись Девлєт-Ґіреєви, поїхав. В ньому серце скакало з радости.

А старий Татарин, дивлячись на нього, подумав собі: „Славна а лицарська кров пливе в сьо-

му хлопцеви! Коби його Аллах просьвітив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслям славного лицаря і оборонця“...

Павлусь так чвалував на кони, що утомлений їздою гонець ледве його здогонив.

Вже було коло полудня, як побачили здалека ватагу Татар.

— Се вони! — сказав гонець...

— Чи ся дївчина знає, що я тут є?

— Я й сам не знаю, хто ти є? Велїв вельможний Девлєт-Ґірей вишукати і привезти таку дївчину, так ми і зробили по приказу.

— Я тобі скажу: я її рідний брат — вимовив Павлусь, а сльози радости покотились у нього горохом. Раз лише мелькнуло йому в голову: „А може се не вона?“ Та зараз відогнав від себе сю нелюбу думку і почвалав що сили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очий не видивив, так шукав межи юрбою за дорогою особою. Її не було видно. Вона сиділа на возї в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був вкритий намаженою плахтою.

Павлусь станув біля воза, задержав його і митю скочив з коня. Татари, побачивши так по панськи вдягненого хлопця, не противились йому.

— Ганно! Ганусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На сей клич Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосї брата та, побачивши його в татарському вбраню, не пізнала та йно очи видивила.

— Ганно, сестро! Хибаж мене не пізнала? Братіка свого Павлуся?

Ганна закричала не своїм голосом і обомліла.

Татарка кинулась її ратувати, як знала. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одежу.

— Ганно, голубко, та що бо ти? Я тільки сьвіта обійшов, заки тебе відшукав, моя ластівочко; стям ся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цілувати.

Татарка вспіла принести води. Її обіляли, і вона отворила очи.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь: — Вставай, Ганю, поїдемо; мені з тобою багато говорити... Ось так, ну...

Ганна піднесла ся і сіла, розглядаючись боязко по Татарах, що її окружили.

— Що тобі стало ся?

— Утома, братіку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого небудь побачити...

Звідкиля ти узяв ся тут?...

— Ну, опісля розкажу... Чи ти знаєш по татарськи?

— Дуже не много, хоч мені цілий час толочили в голову сю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчити ся...

— Тепер не будуть... Слухай... Так чого ми ждемо? Їдьмо... Тобі може на кони було би ліпше...

— Ой, так, так, Павлусю! — закричала Ганна, аж у руки сплеснула: — Я вже так давно на кони не їздила...

— Дати для неї коня! — приказав Павлусь.

Оден Татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сїв митю на свого.

Тепер їхали побіч себе. Татарцї було се не по нутру. Їй здавало ся, що везе знатну особу, женщину, що на неї не сьміє вітерець подути; а вона, як простий татарський хлопець, на кони гарцює.

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодня!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Деж вони тепер?

— В степу, пішли з козаками... Я від них втїк ночию, тай сюди попав, щоб тебе найти...

— То ми вже свобідні?

— Ще нї, та ось слухай: Могутний Девлет-Ґірей Ібрагім шукає за своїм сином Мустафою. То знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тодї над Самарою, де Татари з бранцями спочивали, счинила ся з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велїв його козакови Тихонови відвести лубенському полковникови. Тям сестро! Ти показуй, що нїчого по татарськи не знаєш. Тодї покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоби ти знала. Може бути, що на

товмача покличуть не мене, а кого другого; тоді знай, що казати, бо від сього залежить наша свобода або смерть або неволя...

Заки доїхали до Ґіреєвого дворища, розказав їй Павлусь усе, що пережив від тої хвилї, коли почули дзвони церковні, коли впали в село Татари та її вхопили. Тепер буде всьо залежати від їхньої проворности.

Павлусь одного лише бояв ся, але сього Ганнї не сказав, аби її не лякати.

Колиб так лубенському полковникови впало на думку Мустафу втопити, або голову йому відрубати, тоді і їм було би амінь.

Ганна хотїла розповісти Павлусеви свої пригоди, та вже часу не стало. Вони побачили дворище і полишаючи татарську ватагу, почвалували що сили наперед.

Татари пігнали ся за ними стрілою, полишаючи арбу з Татаркою. Вона верещала за ними, та се нїчого не помогло. Мусїла сама взяти віжки в руки і поганяти.

Девлєт-Ґірей стояв на ґалєриї і вижидав гостий.

Павлусь здоймив шапку і став здалека до нього вимахувати.

— Не вжеж то ся дївчина так на кони сидить? Справдї лицарський народ ті козаки! — говорив Ґірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коний і пішли до міржової сьвітлицї.

Вклонили ся, а Павлусь заговорив так:

— Могутний лицарю Девлєт-Ґірею! Пр

носимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Се моя рідна сестра; вона його бачила на останку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

— Девлєт - Ґірей став її питати по татарськи.

Ганна оглянулась на брата, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся.

Павлусь став її питати по українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів се по татарськи.

— Добре! — каже Девлєт-Ґірей: — Я зараз посилаю послів з богатим окупом до лубенського полковника; за той час ви останете моїми гостями. Коли ваші вісти справдять ся, жде вас велика нагорода; колиж... — він не договорив, бо сам налякав ся слів, які мав сказати.

— Та тепер жити-мете трохи по нашому. Дївчина піде між жінок до гарему. Не годить ся, і закон не велить, щоби дївчина в сїм віцї ходила з відкритим лицем та балакала хочби і з братом.

Павлусь і Ганна подивились на себе з жалем, що їх розлучали опять.

— Хибаж не можна нам і слова промовити з собою, хочби через ослону? — заговорив Павлусь. Він чув, як його корч за горло хапає...

— Можна, але з далека...

Розійшли ся. Її повели між жіноцтво, Павлусь пішов до своєї комнати, щасливий і з того, що йому Бог позволив дожити.

IX.

Настала зима. Павлусь дивував ся дуже, що не було тут снїгу, як на Українї, що дерева заєдно зеленїли, хоч деколи і зимнїйше було. Та він сердешний забув рахубу часу і не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі сьвята були. Він ходив з хлопцями колядувати, возив ся саночками; а тепер і не вгадає, коли сьвято...

Те саме думала і Ганна. Їй теж весело було, коли внесли до хати дїда, як покійний дїдусь благословив усїх, як кидали кутю до стелї та рахували рої...

Вона вже привикла до гаремного житя. Ой наплакалась вона, наплакалась...

Павлусь непокоїв ся, чи посольство Девлєт-Ґірея найде ще Мустафу живим... Навіть Ганна не вспіла розповісти йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливив ся теж. Вже більш місяця минуло, як посольство поїхало, та слух по ньому загинув. Він знав, що посольству нїчого бояти ся козаків, що вони вшанують звичаї між-

народні і не торкнуть посольства. Та він бояв ся харцизяк або Татарів Ногайців. Ті певно не вшанують нікого, а пронюхавши у них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто і невгадає, де ділись ся...

Девлєт-Ґірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз звістили його, коли появить ся посольство з поворотом.

Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа вертає живий і здоровий.

Девлєт-Ґірей велів сідлати коні і виїхав з цілим почотом на стрічу.

Коли об тім довідав ся Павлусь, не втерпів, а полетів до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Стали оба шарпати ся. Колиб се був хто другий, був би сторож непремінно штовхнув його ножем. Але сього не вільно було торкнути, бо так наказав пан усій службі,

— Та чорт з твоїм гаремом! — кричав Павлусь: — Сестру мені приклич, я її мушу зараз бачити...

Викликали Ганну.

— Ганусенько! Мустафа вертає; будемо свобідні! — Більше не говорив нічого. Казав собі осідлати коня і побіг на здогін за почотом, але завернув з дороги.

— Яке мені діло до нього! Добре, що живе; тепер хай і зараз здохне за сю кривду, яку нам заподіяв... Чорт їх усіх Татар. Маму вбили, дідуся... нас намучили... Пождіть, чортові с ни!

Верну я ще сюди може і нераз, та не на посторонку, як невольник, а з козацтвом, як лицар... Пождіть, я ще вашого дідчого хана за бороду скубну, не то що...

Так міркував Павлусь, вертаючи до дворища. На дворі вже смеркало. Пішов до своєї комнати, положив ся і ліг спати. Про вечерю забув. Але і заснути не міг. В його голові гуділо як у млині. Думка думку переганяла, усе до купи перемішувало ся...

Що буде тепер? Чи вертати їм таки зараз, чи переждати до весни? В зимі на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків здибати, заблукати тай замерзнути. А тут так скучно жити між Татарвою. Та колиб хоч в одній хаті з Ганею! А воно і тут ті дурні звичаї не дають...

А що було би, колиб Татарин не вдержав слова та не хотів пустити на волю? Правда, він їм того необіцяв, лише говорив про велику нагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?

Колиб Татарин не хотів пустити їх на волю, а задержав, тоді Павлусь убє сестру, Татарина проколе ножем; хай його тоді повісять або кіньми розірвуть... всьо одно...

Він став сердитись, поки не заснув...

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинув ся від гамору, що счинив ся на подвірю. Пішов до вікна подивити ся. Се Девлет-Ґірей вернув з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьорно на гарнім кони і усьміхав ся до батька, котрий аж сіяв з радости.

„Бач, який тепер бадьорний!“ подумав Павлусь: „А на аркані у Непорадного то скривив ся, начеб лїсницю вкусив... А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стріну ся... А особливо з сим паничем Мехмедом Сулеймановим... Ми собі ще поговоримо і я тобі нагайки дротянки нагадаю.“

Та зараз стало йому соромно тих слів, які що-йно подумав. Се-ж не гарно. Ось той Девлєт-Ґірей так поводить ся з ним, як з сином, а він йому відгрожує ся...

„Егеж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і другі, уся цїла та погань татарська... Чого вони нас зачіпають, мордують? Хибаж ми їм заваджаємо? Нї, нї, ми стрінемось єще“!...

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвили його прикликали до Девлєт-Ґірея міржі. По дорозї стрінув Ганну. Її теж туди вели.

Стануди обоє перед ханом, що держав сина за руку, начеб лякав ся, щоби його опять не забрали.

— Ви сказали правду; тепер я хочу здержати моє слово і нагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайте з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дїтий прийму.

— Спасибі тобі, могутний пане. Нїчого не бажаємо, лиш волї... Пусти нас...

— Хибаж вам зле у мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам банно... Хочемо своїх побачити...

— Хай буде по вашому! Їдьте домів, та не тепер, аж з весною. Кого зимовий степ обійме, тому і не жити більше. Оставайте ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозї Татари не чіпали.

— А вжеж, дістанете грамоти і охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер коли ти свобідний, подай менї руку, мій друже! — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся: — Менї вже розказували, який ти бравий козак... Та одно скажи менї: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозї?

— Ось я се й хотїв сказати — говорить Павлусь: — Тепер признаю ся, що я збрехав. То я усе бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її казав шукати. Без сього не бачити би менї її більше.

— Хитрун бо з тебе, небоже, хитрун! — каже мiржа, всьміхаючись: — Ну, я тобі се вибачу; подай менї свою руку!

В тій хвили Павлусь нагадав щось. Від того спогаду він почервонїв увесь мов бурак. Йому соромно стало, що се забув, що мав тепер сказати. Вважав се за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Гірею! Коли ти показав менї тільки ласки, то я ще о одно тебе прошу; не відкажи менї сього.

— Хоч би ти сьогодня просив о половину могу майна, і сього тобі не відкажу.